

# 1225

## **Plaatsingslijst van het archief van de Werkplaats voor dans en christelijke spiritualiteit en Riëtte Beurmanjer**

**Geboren in 1955**

**Jaren van de collectie 1981- 2023**

Samengesteld door Riëtte Beurmanjer

Collectie HDC | Protestants Erfgoed  
Bibliotheek Vrije Universiteit Amsterdam  
De Boelelaan 1105  
1081 HV Amsterdam

Collectie nummer: 1225  
Juli 2025

## Inleiding

Archief van de Werkplaats voor dans en christelijke spiritualiteit en Riëtte Beurmanjer.

In 1955 geboren in Rotterdam, opgegroeid in een traditioneel gereformeerd gezin, ging Beurmanjer na het behalen van haar gymnasiumdiploma in 1973 theologie studeren aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Zij studeerde in 1981 af in de exegese van het Nieuwe Testament met een scriptie over Maria Magdalena en Jezus als leermeester (Johannes 20). Gedurende twee jaar werkte zij samen met Maria de Groot aan de theologische faculteit in Utrecht aan een project over exegese vanuit feministisch perspectief. Dit resulteerde in 'Twee emmers water halen, vrouwen lezen het Johannes-evangelie' (1982). Gedurende haar studie maakte zij kennis met de Ignatiaanse wijze van Bidden met de Bijbel. Daarin beoefende zij zich in een doorleefde manier van Bijbellesen waarin verbeelding en gevoel een rol mogen spelen. Ook volgde ze uiteenlopende mime- en danslessen. Die brachten haar niet alleen bewegingsplezier, maar ook een besef dat dansen een manier kan zijn om zich in te leven in Bijbelverhalen en zo de betekenis daarvan voor het eigen levensverhaal te ontdekken. Daarom deed zij de opleiding Moderne Dans aan de Theaterschool in Amsterdam, die zij in 1985 met goed gevolg afsloot.

Na enkele jaren moderne danslessen gegeven te hebben in de dansstudio van Pauline de Groot in Amsterdam, begon Beurmanjer dansworkshops te geven in een kerkelijke setting. Dit vormde het begin van een loopbaan waarin zij een dansmethode ontwikkelde die ze na een aantal jaren bibliodans zou noemen – aansluitend bij de al meer bekende methode van bibliodrama. Zij sloot zich aan bij Stichting de Santenkraam waarin ze collega's vond die in kerken werkten met drama, dans, muziek en beeldende werkvormen. In dit kader verkende ze de mogelijkheden van de dans in vieringen, vormingswerk en pastoraat. Toen de Santenkraam ophield te bestaan, richtte zij met Cilia Hogerzeil, Bas van den Berg en Thomas Borggreffe maatschap De 7e Hemel om collegiaal overleg te blijven houden en gemeenschappelijke publiciteit mogelijk te maken. Daarnaast schreef zij zich als zelfstandige in bij de Kamer van Koophandel met de Werkplaats voor Dans en Christelijke spiritualiteit. Als zelfstandige gaf zij op veel plaatsen workshops en maakte voorstellingen naar aanleiding van Bijbelverhalen. Daarnaast ontwikkelde zij, gestimuleerd door een training in het begeleiden van de Geestelijke Oefeningen van Ignatius, dansretrates en vormen van geestelijke begeleiding door middel van dans. Met een subsidie van de Sierra Foundation startte zij een promotietraject aan de Universiteit van Utrecht dat uitmondde in 'Tango met God? Een theoretische verheldering van bibliodans als methode voor spirituele vorming'.

Haar inkomen verwierf Beurmanjer aanvankelijk door de lessen in de studio en workshops in kerken met ondersteuning van de toen geldende Bijstandsregeling. Daarna door werk van één of twee dagen per week als bijvoorbeeld jeugdwerkbegeleider te combineren met het werk als zelfstandige. Uiteindelijk kon zij als zelfstandige leven van haar werk. Dit was mede mogelijk doordat allerlei fondsen voor projecten met bibliodans financiële ondersteuning gaven, bijvoorbeeld voor voorstellingen of het werk

aan een proefschrift. Dat laatste werd ook mogelijk gemaakt door een crowdfundingactie. De digitale versie van het proefschrift is te vinden via: <https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/376441>

## **Ordening van het archief**

Het materiaal in het archief is geordend volgens de werkvelden waarin (biblio)dans een plaats kreeg: kerkdiensten (nummers 2.1 t/m. 2.5), pastoraat (nummers 3.1 t/m. 3.6), vorming, toerusting en begeleiding van gelovigen (nummers 4.1 t/m. 6.5) en voorstellingen in theaters en kerken (nummers 7.1 t/m. 8.4). Verder is er materiaal met betrekking tot het promoten van de toch wel ongebruikelijke manier van werken in kerken (nummers 1.1 t/m. 1.7) en het doorgeven en de ontvangst van de methode (nummers 9.1 t/m. 9.4). In box 1 is ook materiaal te vinden van de Corona-periode die een hele eigen manier van werken vroeg. Tenslotte zijn de nummers 10.1 en 10.2 gewijd aan het werken met dans buiten Nederland: Kameroen en Duitsland. Het opgenomen materiaal varieert van voorbeelden van workshop-programma's, subsidieaanvragen, reacties van deelnemers en pr-materiaal.

In bijlage 1 zijn notities te vinden over de context van en de ontwikkeling van de verschillende werkvelden. Deze notities corresponderen met de nummers in de rubrieken. De notities zijn ook in de boxen te vinden, aangevuld met lijsten van de werkzaamheden door de jaren heen. Daarin is met een \* aangegeven van welke werkzaamheden materiaal in de box is opgenomen.

Van allerlei werk is beeldmateriaal beschikbaar. Dit varieert van foto's tot video-opnames en filmpjes. In bijlage 2 is aangegeven van welk werk beeldmateriaal te vinden is in het beeldarchief.

R. Beurmaner, juli 2025

## **Overdracht van het archief**

Het archief is op 8 juli 2025 overgebracht naar het HDC nadat het in de jaren daarvoor door Riëtte Beurmanjer zelf was geordend en geïnventariseerd. In de periode daarna is de lijst opgemaakt en volledig gemaakt. Daarnaast is de ordening in een tabel toegevoegd voor een duidelijk overzicht van welke onderdelen in welke archiefdozen zijn opgenomen.

M.I. Bleeker, oktober 2025

## **Inhoud**

|                                                                        |          |
|------------------------------------------------------------------------|----------|
| Ordering van het archief                                               | p. 5-6   |
| Beschrijving plaatsingslijst                                           | p. 7-9   |
| Bijlage 1: Toelichting op de verschillende archiefdozen                | p. 10-39 |
| Bijlage 2: Beschrijving beeldmateriaal binnen de archiefbeschrijvingen | p. 40-44 |

## Ordening van het archief

| <i>Doosnummer</i> | <i>Inventarisnummers</i>                      |
|-------------------|-----------------------------------------------|
| 1                 | 1.1<br>1.2<br>1.3<br>1.4<br>1.5<br>1.6<br>1.7 |
| 2                 | 2.1<br>2.2<br>2.3<br>2.4                      |
| 3                 | 2.5<br>3.1<br>3.2                             |
| 4                 | 3.3<br>3.4<br>3.5<br>3.6                      |
| 5                 | 4.1<br>4.2<br>4.3<br>4.4<br>4.5<br>4.6<br>4.7 |
| 6                 | 5.1<br>5.2<br>5.3<br>5.4                      |
| 7                 | 6.1<br>6.2<br>6.3<br>6.4<br>6.5               |
| 8                 | 7.1<br>7.2<br>7.3                             |

|    |                                          |
|----|------------------------------------------|
|    | 7.4<br>7.5<br>7.6                        |
| 9  | 8.1<br>8.2<br>8.3                        |
| 10 | 8.4<br>9.0<br>9.1<br>9.2<br>9.3          |
| 11 | 9.4<br>10.1<br>+ deel 2.3, 3.3, 7.1, 7.3 |
| 12 | 10.2                                     |

## **Plaatsingslijst**

Onderstaande vetgedrukte nummers verwijzen naar rubrieken

### **1 De werkplaats voor dans en christelijke spiritualiteit – promotie van het werk**

- 1.1 PR: foldermateriaal en nieuwsbrieven, 1994-2021 en z.d.
- 1.2 Publicaties, 1981-2022.
- 1.3 Interviews, 1985-2022.
- 1.4 Lezingen, 1989-2022.
- 1.5 Met betrekking tot proefschrift: verslagen aan sponsor Sierra Foundation; nieuwsbrieven aan andere sponsors, 2008-2019 en z.d.
- 1.6 Corona-periode, 2019-2022 en z.d.
- 1.7 Werkverslagen, 1987-1989, ontwikkeling van inkomen en stukken betreffende Santenkraam, 1989-2005.

### **2 Dans in kerkdiensten/liturgische dans**

- 2.1 Spelend Gemeente Zijn, in samenwerking met Stichting de Santenkraam, de Nassaukerk en Magdalenaparochie in Amsterdam, 1993.
- 2.2 Adventsvieringen in het Ignatiushuis in Amsterdam, vanaf 1994.
- 2.3 Liturgie in beweging, project met de Schinkel in Amsterdam, inclusief cassettebandje met muziek bij liederen van een project met kinderen, vanaf 1996.
- 2.4 Dans en Leerhuis in Liturgie, project met Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit Amsterdam, vanaf 1997.
- 2.5 Vieringen uiteenlopende PKN-gemeenten, vanaf 1986.

### **3 Televisievieringen en workshops bij het IKON-pastoraat**

- 3.1 ‘Het slachtofferschap voorbij’, met de VPSG in Haarlem en Judith van der Werf, 1997.
- 3.2 ‘Paars’: over rouwen, vanaf 1998.
- 3.3 ‘Op het Scherp van de Snede’: over omgaan met woede en haat, vanaf 2001.
- 3.4 ‘Lief Lijf’: over het zoeken naar een nieuwe verbinding met je lichaam na seksueel misbruik, 2002-2004.
- 3.5 ‘Van Donker naar Licht’: over het omgaan met depressies met gebruik van schilderijen van Jaap Scheurs, 2010.
- 3.6 ‘God en ik...? Verder met God na seksueel misbruik?’, met de VPSG in Haarlem en Judith van der Werf, 2021.

## **4 Dansworkshops I**

- 4.1 Dansworkshops tijdens en vlak na de dansopleiding, 1982-1985.
- 4.2 Dansworkshops in het kader van stichting de Santenkraam: Oude en Nieuwe Testament, 1986-1993.
- 4.3 Dansworkshops in het kader van stichting de Santenkraam: Thema's, 1986-1993
- 4.4 Dansworkshops voor vrouwen, 1984-2003.
- 4.5 Dansdagen voor vrouwen in het Ignatiushuis in Amsterdam, 1987-2013.
- 4.6 Losse dansworkshops, 1994-2021.
- 4.7 Dansworkshops tijdens studieweken, zomerweken en dansfestivals in Nederland, 1990-2018.

## **5 Dansworkshops II**

- 5.1 Dansworkshops in Oegstgeest, vanaf 2005.
- 5.2 Workshopseries in het Ignatiushuis in Amsterdam, 2001-2014.
- 5.3 Vaak gebruikte teksten in dansworkshops; psalm 8, psalm 131, Lukas 10, Lukas 13, 1 Corinthiërs 12, Efeziërs 3, 1989-2019.
- 5.4 Dansworkshops rond psalm 139, 2006-2015.

## **6 Dansworkshops in uiteenlopende settingen**

- 6.1 Clown en dans in Huissen, 2003-2011
- 6.2 Dansretraites in het Ignatiushuis in Amsterdam, de PKN in Houten, Groene leefgemeenschap de Huiberg in Huibergen, gemeenschap de Hooge Berkt in Bergeijk, 2004-2022.
- 6.3 Dansworkshops in het kader van 'Zorg voor de ziel', een cursus voor zielzorgers van de PKN in Nederland, 2004-2023.
- 6.4 Dansworkshops 'Zin in Zorgen', voor mensen werkzaam in de zorgsector, 2000-2007.
- 6.5 Dansworkshops in het kader van het Gevangenispastoraat in de Penitentiare Inrichting in Haarlem, 2001-2002.

## **7 Voorstellingen over Bijbelse verhalen bij Cascade, Het Kabinet en het IKON-pastoraat**

- 7.1 'Bandeloos': naar aanleiding van Lukas 13:10-17, de oprichting van de kromgebogen vrouw, 1994.
- 7.2 'Hartstocht': naar aanleiding van de opera Orpheo van von Glück, 1995
- 7.3 'Heimwee': naar aanleiding van Lukas 15:11-32, het verhaal van de verloren zoon, 1996.
- 7.4 'De aanraking': naar aanleiding van Lukas 8:40-56, de genezing van de bloedvloeiende vrouw en opwekking van Jairus dochter, 1997.

- 7.5 'Noach Naakt': naar aanleiding van Genesis 6, 7 en 8, over Noach en familie, 1999.
- 7.6 Verslagen en evaluaties van de verschillende voorstellingen, 1995/1996-1998 en z.d.

## **8 Voorstellingen over Bijbelse verhalen, bij de Santenkraam, de Zevende Hemel en als zelfstandige**

- 8.1 Bij de Santenkraam: o.a. telefonische hulpdienst, P.I. Utrecht, Kerkendag, 1987-1993.
- 8.2 Bij de Zevende Hemel: 'Vuur en Sintels' naar aanleiding van het Hooglied, 1998-2010.
- 8.3 Bij de Zevende Hemel: 'Wij, Esther...' naar aanleiding van het boek Esther, 2003-2009.
- 8.4 Eenmalige danspresentaties als zelfstandige, 1996-2021.

## **9 Trainingen in het begeleiden van bibliodans en reflecties van anderen**

- 9.1 Trainingen in het begeleiden van bibliodans, 1988-2008.
- 9.2 Trainingen in het maken van danspresentaties en liederen in vieringen, 1989-2007.
- 9.3 Trainingen in de Kunst van het Voorgaan, 1994-2023.
- 9.4 Reflecties
  - Katrin Meinhard, *instrument und Spielerin Zugleich*, over een workshop over Hooglied vanuit feministisch perspectief, 1992.
  - Cocky Fortuin-van der Spek, 'Leven in Beweging', over 'Paars' van het IKON-pastoraat, 2002.
  - Jelina Leenders, 'Dans met Mij', naar aanleiding van proefschrift Beurmanjer over workshops in relatie tot bibliodans en *lectio divina*, 2021.
  - Studenten Wijsbegeerte en Spiritualiteit aan de Vrije Universiteit Amsterdam, over een bibliodansworkshop, 2009.

## **10 Dansworkshops in Kameroen en Duitsland**

- 10.1 Reis naar Kameroen: foto's, muziekopnames, dansaantekeningen, bibliodansworkshops in Duitsland: programma, foto's, aantekeningen workshops, 1989-1992.
- 10.2 Fortbildung Marburg, Krefeld & digitale workshop Ps. 84, Kirchentanzfestival, 2014-2022.

## **Bijlage 1: Toelichting op de verschillende rubrieken**

### **Rubriek 1**

#### **1.1 - 1.4 Publiciteit**

Om werk te verwerven maakte het verzorgen van publiciteit een belangrijk deel van de werkzaamheden in de Werkplaats. Op de eerste plaats was er het materiaal voor directe werving van cursisten of organisaties die workshops wilden organiseren. Dit bestond aanvankelijk vooral uit folders die per post werden verstuurd aan een adresbestand dat langzamerhand werd opgebouwd. Later, toen de digitale wereld zijn intrede had gedaan, verliep de werving via een site die regelmatig vernieuwd werd en digitale nieuwsbrieven. Van al dit materiaal zijn enkele voorbeelden in deze box opgenomen. Het werken met dans in kerken en christelijke organisaties was zeker in het begin totaal onbekend. Daarom was het ook belangrijk om via publicaties in op de doelgroepen van de Werkplaats gerichte tijdschriften duidelijk te maken wat de werkwijze was, wat inspiratiebronnen daarvoor waren en wat de men eraan kon hebben. Ook maakten lezingen voor organisaties van de doelgroepen daarvan een onderdeel uit. Voorbeelden van lezingen en door mijzelf geschreven artikelen of interviews met mij zijn ook in deze box te vinden.

#### **1.5 Proefschrift**

Een theoretische onderbouwing van een deel van mijn werk, namelijk bibliodansworkshops, heb ik ontwikkeld in mijn proefschrift. Dat intussen veel mensen bij mijn werk betrokken waren geraakt en erdoor waren geraakt werd duidelijk in de financiële ondersteuning voor het werken daaraan in sponsoring en crowdfunding. Voorbeelden van deze betrokkenheid heb ik daarom in deze omslag een plaats gegeven.

#### **1.6 Coronaperiode**

Een uitzonderlijke periode voor de Werkplaats was de tijd van de Corona epidemie. Er konden geen workshops worden gegeven. Om het contact met cursisten niet te verliezen ontwikkelde ik *Bibliodans Thuis*, op de site stonden gepubliceerde programma's met dansinstructies en linkjes naar op het internet te vinden muziek. Met behulp daarvan kon men thuis zelf een bibliodanssessie doen. Geprinte voorbeelden daarvan zijn ook te vinden in deze rubriek. Ongeveer 75 mensen hebben van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Een enkele keer gaf ik een workshop in het Flevopark in Amsterdam en een keer een digitale workshop aan deelnemers in Duitsland die thuis ruimte hadden vrijgemaakt om te kunnen dansen met behulp van mijn gestreamde instructies en muziek die er door een behulpzame collega onder werd gezet. In verschillende archiefdozen zijn onder de jaartallen 2020 – 2022 voorbeelden te vinden van uiteenlopende dansworkshops die in de tijd gegeven werden. Doordat het tijden lang niet mogelijk was kerkdiensten te houden met veel deelnemers werden die steeds meer gestreamd. Men begon te zoeken naar mogelijkheden om met andere vormen dan 'pratende hoofden' de kijkers bij de viering te betrekken. Zo kwam de dans in het vizier. Soms uitgevoerd door dans-enthousiastelingen in een gemeente, soms door professionals. In het kader van de Stichting de 7evende Hemel sprongen mijn dans-

collega's en ik op deze trend. Zo ontstonden de 'Gedanste Gebeden' waarvan bewegende beelden in het beeldarchief te vinden zijn.

## Rubriek 2

Veel mensen associëren dans in kerkelijke setting eerder met dansen in een kerkdienst, dan met dans als een vorm van Bijbelstudie, pastoraat, vormingswerk of geestelijke begeleiding. In de eerste helft van mijn werk met dans waren er zodoende veel projecten rond dans in vieringen.

Het ging om

- Spelend-Gemeente-Zijn in de Nassaukerk en Magdalenaparochie in Amsterdam vanuit stichting De Santenkraam (1991-1993)
- Vrouwenvieringen in de Advent in het Ignatius huis in Amsterdam (1990-1999)
- Liturgie in Beweging in verschillende gemeenten in Amsterdam vanuit De Schinkel, centrum voor educatie en geloof (1995-2001)
- Het Project Leerhuis en Liturgie van het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit in de Kapel van de Vrije Universiteit in Amsterdam (1991-2002)
- ‘Losse’ vieringen op uiteenlopende plaatsen in het land (1990-2024)

Van ieder van deze projecten volgt een korte geschiedenis. Terugblikkend op de ontwikkelingen van dit deel van mijn werk valt me het volgende op:

- Hoewel ik een aanbod had om zelf professionele danspresentaties te verzorgen voor vieringen, hechtte men er meestal belang aan de dans niet als een soort performance aan professional, maar wilde men het zoveel mogelijk iets laten zijn van de hele gemeente.
- De enthousiasmerende steun van predikanten was erg belangrijk om dans in vieringen een plek te geven.
- Het waren vooral vrouwen die het leuk vonden en meededen als er dansen voorbereid moesten worden. Ook was een ingang via kinderen vaak makkelijker dan via volwassenen. Ik heb daarbij aangehaakt, maar heb toch steeds gezocht naar manieren om de gehele gemeente erbij te betrekken.
- Vaak maakte ik mee dat mensen aangaven aanvankelijk veel weerstand te hebben, maar dat het ‘nu we het hebben meegemaakt, eigenlijk best blijkt mee te vallen’.
- Dansen wordt vaak geassocieerd met feest. Bij bijzondere gelegenheden was het makkelijker om iets met dans in vieringen te doen. Met ‘hoge feesten’ als Kerstmis en Pasen dan weer niet; dan had men het toch liever ‘gewoon’. Pinksteren associeerde men echter vaak met ‘in beweging komen’ en dus ook met dansen.
- Invoering van vaste eenvoudige bewegingen in de gewone liturgie van gemeenten bleef op weerstand stuiten. Men wilde deze weerstand niet een breekpunt laten zijn in de vieringen. ‘Het is niet voor iedereen weggelegd: een vredesgroet met handen schudden is soms als te veel’.
- Toen de subsidies wegvielen werd het moeilijker om het werk op een regelmatige basis voort te zetten. Fondsen verlegden hun aandacht of gaven aan dat het werk zich nu zelf moest bedruipen. Kerkenraden hadden andere prioriteiten en waren vaak niet gewend professionals te betalen naast de predikant (misschien de organist of cantor nog wel, maar een dansdocente?). Daarnaast droogde in de loop van de tijd de inkomstenbron op door krimp van gemeenten.

## **2.1. Nassaukerk en Magdalenaparochie in Amsterdam (1991-1993)**

*vanuit stichting De Santenkraam Project Spelend-Gemeente-Zijn.*

Het begon met het project Spelend Gemeente zijn dat ik van 1991-1993 vanuit Stichting de Santenkraam, gefinancierd door het Hervormd Evangelisch Beraad in Driebergen, uitvoerde in een samenwerkingsverband van de protestantse Nassaukerk en de Rooms-Katholieke Magdalenaparochie in Amsterdam. Het enthousiasme waarmee de predikanten (Paula Irik en Margrietha Reinders) en priester en pastoraal werker (Bram Denkers en Ellen Terpstra) het project welkom heetten heeft zeker bijgedragen aan de ruimte die ervoor werd ingebouwd in de toch wel drukke kerkagenda's. In verschillende cursussen maakten gemeenteleden en parochianen kennis met de mogelijkheden van dans in vieringen – en werden soms vieringen met dans verlucht. Dat laatste ging niet altijd van een leien dakje: er was regelmatig weerstand van kerkgangers en soms ook van de deelnemers aan de cursussen die het te spannend vonden om iets uit te voeren voor anderen. Het makkelijkst kreeg de dans een plek in vieringen met kinderen en in de kleinschalige vespers in de Nassaukerk die eens per maand werden gehouden. Voor de vieringen met kinderen maakte ik samen met de deelnemers aan de voorbereidingen eenvoudige choreografieën bij liederen. In de vespers gaf ik in de viering veelal kleine dansimprovisatie-opdrachten die bij het thema ervan paste. Een en ander resulteerde in een Handleiding 'Spelend Gemeente Zijn' die aan de deelnemers aan de cursussen werd uitgereikt.\* Hoe zij van de handleiding gebruik hebben gemaakt, weet ik niet. Wel weet ik dat in ik in de loop der jaren, met name tijdens de periode van dominee Klaas Holwerda, regelmatig in de Nassaukerk ben uitgenodigd om in enkele avonden met een groepje gemeenteleden kleine choreografieën te maken voor in vieringen bij bijzondere gebeurtenissen of op Pinksteren of Kerstmis.

## **2.2. Vrouwenvieringen in de Advent in het Ignatiushuis in Amsterdam (1990-1999)**

Het Ignatiushuis was een centrum voor geloofsverdieping opgericht door de Jezuïeten in Amsterdam. Zij richtten zich op toerusting van parochianen bijvoorbeeld door het organiseren van gebedsweken. Daarnaast was er in het huis aan de Hobbemakade een uitgebreid programma van cursussen op allerlei gebied. Er was een programma dat zich speciaal richtte op vrouwen. Eens per maand was er in de kapel een viering voor mensen die geregeld in het huis kwamen. In de advent werd deze viering voorbereid door de voor het vrouwenwerk aangestelde Petra Renes en mij. Op enkele avonden of een zaterdag voor de betreffende viering kwam een groep vrouwen bijeen om enkele dansen voor te bereiden die in de viering uitgevoerd zouden worden.

## **2.3. Liturgie in Beweging in verschillende gemeenten in Amsterdam**

*vanuit De Schinkel, centrum voor educatie en geloof (1995-2001)*

Een derde project van omvang rond dans in vieringen vond plaats in samenwerking met De Schinkel, die het plaatselijke vormingswerk in de protestantse kerken stimuleerde. Begeleiding vanuit de Schinkel werd gegeven door Jacque Williams en Wim Blokhuis. Financiering werd gevonden bij onder anderen het Vernieuwingsfonds van de Amsterdamse kerken, de Haëlla Stichting en Stichting Rotterdam. In de eerste periode lag de nadruk op het maken van de map "*Liturgie in Beweging*". Danscollega's Kitty Bouwman (sacrale dans) en Ida Kuijk (dansexpressie) en ik maakten eenvoudige choreografieën die door een 'bewegingskoor' dat wil zeggen een kleine groep uit de

gemeente met ondersteuning van gemeentezang of een cantorij uitgevoerd konden worden op verschillende momenten in de liturgie: Opening, kyrie en gloria, rond de Schriftlezing, bij de gebeden rond brood en wijn en bij het slot. De liederen waren voor het grootste deel al opgenomen in bekende liedbundels. Een lied bij de schriftlezing ‘Gezegend Gij om deze woorden’ werd speciaal voor dit project gemaakt door Christiaan Winter (muziek - cantor in de Oude Kerk) en Jannet Delver (tekst - werkzaam in de Dominicuskerk). Verder kwam er een cd met muziek om bij het inoefenen van de liederen met beweging te kunnen gebruiken. In verschillende kerken is onder mijn leiding met de map gewerkt.

Een tweede deel bestond uit het maken van mappen met uitgewerkte vieringen met beweging voor kinderen. Voor de kerst: *Hoe zal ik u ontvangen? En: De herders en de Engelen*. Verder een map voor *Kerst, Pasen en Pinksteren*, plus een map: *Aan tafel!* rond de viering van de maaltijd en een voor doopvieringen. Ook deze mappen bestonden voor het grootste deel uit de beschrijving van bewegingen bij liedjes die dan door de gehele gemeente gezongen konden worden.

Voor de introductie van ‘*Liturgie in Beweging*’ en de mappen met kindervieringen werden enkele zaterdagen georganiseerd voor geïnteresseerde gemeenteleden en een enkele keer op een landelijke werkdag voor jeugdwerk.

Tenslotte was er ter kennismaking met de mogelijkheden voor dans in vieringen onder mijn begeleiding een aantal dansvieringen in uiteenlopende gemeenten in Amsterdam. Daarbij werden twee mogelijkheden uitgetoetst: bewegingen die iedereen in de banken kon meedoen en de presentatie door een bewegingskoortje van een dans bij het thema van de dienst of als inleiding op de voorbeden.

## **2.4. Project Leerhuis en Liturgie**

*vanuit het Bezinningscentrum van de Vrije Universiteit in de Kapel Vrije Universiteit in Amsterdam (1991 – 2002).*

Dit was een initiatief van Bettine Siertsema, medewerkster van het Bezinningscentrum. De voorbereidingsgroep bestond uit Bettine, Evert en Ria van Olst, Niek Schuman en ik. De muziek werd verzorgd door Herman Rouw of Gonny van der Maten. De deelnemers werden geworven in de achterban van de Vrije Universiteit en kwamen uit het hele land. Het doel was hen te laten kennismaken met nieuwe exegetische inzichten (Leerhuis) en nieuwe vormen van vieren (Liturgie). Aan het eind van het project zijn enkele bijeenkomsten in het land georganiseerd om ook plaatselijke gemeenten met deze manier van vieren bekend te maken.

In de opzet van de vieringen besteedden we veel aandacht aan mogelijkheden om verschillende zintuigen aan te spreken. Er waren nieuwe liederen (van tevoren ingestudeerd door een kleine cantorij), gedichten om een thema vanuit een bepaalde invalshoek te belichten en ook beeldende kunst – meestal een schilderij dat in de kapel werd opgehangen. De dans nam in iedere viering een belangrijke plaats in. In de ene viering in de vorm van een danspresentatie van mij, soms samen met een dans-collega; in een andere viering met voor alle aanwezigen eenvoudige gebaren op de plaats of eenvoudige groepsdansen in de ruimte die voor de viering werden geoefend. In de eerste jaren was er voor een of twee seizoenen een thema dat in een aantal maandelijks bijeenkomsten aan de orde kwam:

- Aartsmoeders (1991-1992)

- Aartsvaders (1992-1994)
- Job (1994-1995)
- David (1995-1997)
- Apocalyps (1998-1999)

Tussen 1996 en 1998 werden in samenwerking met de VUSA, centrum Vrije Universiteit en Samenleving in het hele land onder de titel 'Liturgievernieuwing in theorie en praktijk' cursussen georganiseerd waarin de opgedane ervaringen met de VU-achterban werden gedeeld. Omdat we merkten dat de belangstelling voor langlopende cursussen op de VU achteruitging, kozen we ervoor om tussen 1999 en 2002 op de Vrije Universiteit losse studiedagen te organiseren met lezingen, workshops en aansluitend vieringen over Psalmen (1999-2000) en (op Bijbelteksten gebaseerde, in de Nederlandse taal) Gevleugelde Woorden (2001-2002).

Van de lezingen en vieringen tussen 1991 en 1999 is een aantal boekjes uitgegeven met daarin de lezingen en de orde van dienst van de vieringen – met daarin een korte beschrijving van de dansmomenten.

Siertsema, Bettine, red. *Aartsmoeders*. Kampen: Kok, 1994: 75-99.

Siertsema, Bettine, red. *Verhalen rond de Aartsvaders*. Kampen: Kok, 1995: 125-172.

Siertsema, Bettine, red. *Job: steen des aanstoots?* Kampen: Kok, 1996: 125-162.

Siertsema, Bettine, red. *Er was eens een koning... DAVID voor altijd*. Kampen: Kok, 1999: 120-185.

Siertsema, Bettine, red. *Visioen en visie. Het boek Openbaring - uitleg en viering*. Kampen: Kok, 1999.

## **2.5 Vieringen met dans in gemeenten en parochies in het land (1986 – 2023)**

Gedurende mijn hele loopbaan kwamen er af en toe uitnodigingen om een viering met dans te verzorgen. Het ging dan soms om een door mij uitgevoerde dans, maar meestal om een met een groep uit de gemeente gechoreografeerde dans om in de viering gepresenteerd te worden of om eenvoudige houdingen, gebaren of bewegingen door de gemeente als geheel.

### Rubriek 3

In 1997 nodigde IKON-pastor Judith van der Werf me uit om een dans te maken voor in een televisie-viering in samenwerking vrouwen die betrokken waren bij de VPSG in Haarlem<sup>1</sup>. De vraag die centraal stond: Hoe kan je aan slachtofferschap voorbij komen? Het werd een proces waarin veel heen en weer geschakeld werd tussen de groep, de pastor, pianist, danser, de stemartieste en vormgever, de cameraman en technische crew, de redacteur en producer. De opname vond plaats in de ruimte van Stem in de Stad in Haarlem, een wel erg kleine ruimte die het opnameproces ingewikkeld maakte. In een nabeschouwing van Judith en ondergetekende met cameraman, producer en redacteur kwamen we tot de conclusie dat het werken met dans in televisievieringen de moeite waard was om verder uit te werken – met medeneming van de leerpunten van de eerste keer. Dans brengt beweging in de toch vaak statische beelden in televisievieringen. Dans heeft het vermogen om juist de gevoelslaag van een thema of tekst zichtbaar en voelbaar te maken. Besloten werd om te onderzoeken of er in het najaar van 1998 een televisieviering van het IKON-pastoraat zou kunnen worden gemaakt op de laatste zondag van het kerkelijk jaar. Omdat daarop in veel protestantse kerken de namen van de overledenen in dat jaar genoemd worden, besloten we tot het thema ‘rouw’. Dit sloot ook aan wat Judith in gesprekken met cliënten van het IKON-pastoraat regelmatig tegenkwam. De werktitel werd: *‘Paars’* naar de kleur van het kerkelijk jaar en de symbolische kleur voor rouw. Er werd gezocht naar financiering. De opnamen voor het IKON-pastoraat vielen onder het daarvoor staande budget, evenals het honorarium voor Judith. Voor dat van mij als danseres werd financiering gezocht en gevonden bij verschillende stichtingen die zich bezighielden met alternatieve vormgeving van vieringen en de christelijke traditie überhaupt. Toen de financiering van de televisieviering rond was, kon ook een ander idee vorm krijgen: om aansluitend op het thema een korte reeks workshops rond het thema te geven met een combinatie van dans, meditatief tekenen (expertise van Judith) en meditatie. We richtten ons daarbij op mensen die al wat langer in een rouwproces zaten. Omdat Judith als pastor een zending had van de Dom-kerkgemeente zochten we voor deze workshops samenwerking met deze gemeente. Zo ging Henk Stellingwerf als pastoraal werker van de Dom meedoen aan de workshops en mochten deze gegeven worden in de voormalig sacristie van de Dom. Ook hier zocht het IKON-pastoraat bij verschillende stichtingen financiering voor mijn bijdrage. De reeks van vier workshops onder de titel *‘Dansen in Paars’* hebben we tussen 1999 en 2005 7 keer gegeven.

De samenwerking tussen IKON-pastoraat, mijn Werkplaats voor dans en christelijke spiritualiteit en de Dom werd voortgezet bij het project *‘Op het scherp van de snede’*. De financiering ervan werd op dezelfde manier opgelost. Het project omvatte een televisieviering en een workshopreeks over het omgaan met gevoelens van haat ten gevolge van iets dat je is aangedaan. Ook dit was een thema dat Judith regelmatig tegenkwam in pastorale gesprekken. Deze workshopreeks hebben we tussen 2001 en 2004 vier keer gegeven.

In een volgend project kwam het thema *‘Lief Lijf’* aan de orde. Dit kwam voort uit gesprekken van Judith met mensen die zich hadden gemeld bij het IKON-pastoraat als meldpunt voor seksueel misbruik in de kerk. We richtten ons daarbij op vrouwen die al een weg hadden afgelegd in het verwerken ervan en die op zoek wilden gaan naar een

---

<sup>1</sup> De VPSG biedt advies en ondersteuning bij vragen rond seksueel geweld, godsdienst en zingeving. Zij bieden een luisterend oor zodat getroffenen (en mensen in hun omgeving) niet langer alleen staan.

beleving van hun lichaam niet alleen getekend door het misbruik. Deze workshopreeks hebben we tussen 2002 en 2004 vier keer gegeven.

Toen Henk Stellingwerf op een andere plek ging werken hebben Judith en ik getweeën de workshop-reeksen vormgegeven en begeleid. Henk werd opgevolgd door Desirée Berendsen. Zij was betrokken bij het organiseren van een tentoonstelling in de Dom van schilderijen Jaap Schreurs en een aantal begeleidende activiteiten. Deze schilderijen zijn op het eerste gezicht heel donker en somber en hebben inhoudelijk vaak pijnlijke, sombere thema's. Maar bij nauwkeuriger beschouwing zijn er ook altijd vormen van licht in te vinden. In overleg met Desirée ontwikkelden Judith en ik daarom een workshopreeks '*Zoeken naar licht*' waarin we werkten met de in de Dom tentoongestelde schilderijen. De doelgroep voor deze cursus was minder specifiek dan voorgaande. Ieder die zich in het thema herkende kon meedoen in het zoeken naar licht. Deze workshopreeks van vier keer hebben we in 2010 tweemaal gegeven.

Het thema '*Zoeken naar Licht*' kreeg een meer toegespitste uitwerking in een workshopreeks met als thema '*Terugblikken op een depressie*'. In een reeks radio-kerkdiensten van het IKON-pastoraat kwamen in het kader van het thema 'tijdgeest' vragen naar het doorleven van een depressie naar voren. De vele reacties daarop vormden de aanleiding voor het uitwerken van deze reeks. Judith en ik hebben deze in 2012 twee keer gegeven. Als vervolg daarop heeft Judith een reeks met andere werkvormen dan dans ontwikkeld die zij aan geestelijk verzorgers in de GGZ heeft aangeboden.

Regelmatig reflecteerden Judith en ik op ons werk. Terugblikkend op de workshops, op wat de deelnemers aangaven over wat ze beleefden en op hun evaluaties, stelden we de workshops regelmatig een beetje bij. Maar we hielden ons ook bezig met vragen als: Hoe kunnen we ons werk begrijpen? Is het pastoraat? Is het therapie? Is het een vorm van geestelijke begeleiding? Terugblikkend denk ik dat het voornamelijk een vorm van pastoraat was, waarbij het werken met teksten, dans en tekenen gericht was op coping, het omgaan met moeilijke thema's in het leven van mensen. Daarbij probeerden we steeds de aandacht te richten op lichtpunten, zonder het donkere te ontkennen. De vraag of het een vorm van geestelijke begeleiding is, kwam op toen Judith en ik beiden bij de Jezuïeten van Vlaanderen en Nederland de opleiding hadden gevolgd voor het begeleiden van de Geestelijke Oefeningen van Ignatius van Loyola. In de geestelijke begeleiding zijn ook belangrijke levensthema's aan de orde. De vraag waar het daarbij steeds om draait is: Hoe werken het leven van de begeleide en de relatie tussen de begeleide en God op elkaar in? In '*Terugblikken op een depressie*' zijn de eerste sporen van het zoeken naar dit aspect van geestelijke begeleiding te vinden in het aan de orde stellen van de begrippen 'troost' en 'troosteloosheid' uit het gedachtengoed van Ignatius van Loyola en via een tekst explicieter de relatie met God ter sprake te brengen.

Het aspect van geestelijke begeleiding werkten we nog duidelijker uit in de cursus die we ontwikkelden toen Judith na opheffing van het IKON- pastoraat kwam te werken bij de VPSG in Haarlem. Deze reeks werd centraal in het land gegeven: in de Tuindorperkerk in Utrecht. Judith deed haar werk vanuit de VPSG. De VPSG had extern financiering gezocht voor mijn bijdrage met dans.

De cursus was bedoeld voor vrouwen die te maken hadden gehad met seksueel misbruik. Hij had als titel '*God en ik...?*' We beoogden ermee een ruimte te scheppen om bezig te zijn met de vraag of en zo ja hoe het misbruik en hun beleving van God met

elkaar in relatie stonden. Deze cursus hebben we in 2020 één keer gegeven. Wegens ziekte van Judith heb ik in 2021 een tweede keer gegeven met Mirjam Visser-Fuchs.

In deze map te vinden:

- Materiaal met betrekking tot de televisievieringen
- Beschrijving van de cursusreeksen. De visieontwikkeling erbij in feedback die we onszelf gaven. Deze geven een uitwerking van onze bedoelingen weer.
- Geanonimiseerde reacties van deelnemers, die duidelijk maken wat de werkvormen teweegbrachten en hoe zij daarop reageerden.
- Voorbeelden van hoe we geprobeerd hebben wat we ontwikkelden ook verder een plek te geven. Dit verliep vaak moeizaam – vanwege onbekendheid met het werken met dans en vanwege de benodigde financiering.

## Rubriek 4

### *De weg naar het opzetten van de Werkplaats*

In de tijd dat ik mijn theologiestudie afrondde, volgde ik danslessen en workshops in moderne dans en dansimprovisatie. In die lessen merkte ik dat het dansen iets bracht dat ik in de studie had gemist: aandacht voor het lichaam en beweging als bron van kennis ook op het vlak van theologie en spiritualiteit. Ik gaf mij op voor de Opleiding Moderne Dans aan de Theaterschool in Amsterdam en werd daar tot mijn verrassing ook aangenomen. Na mijn afstuderen gaf ik lessen moderne dans en dansimprovisatie in Dansstudio Cascade, gevestigd in een van de ruimtes van de dansstudio van Pauline de Groot in Amsterdam en opgericht samen met Maité Volpato en Joyce Ruyg, studiegenoten van de dansacademie. Na enige tijd merkte ik dat mijn oorspronkelijke motivatie om de dansopleiding te volgen weer sterker werd. Tijdens mijn opleiding had ik af en toe al workshops in een kerkelijke setting gegeven. De eerste vond plaats in 1983 op de eerste Vrouwensynode in de gebouwen van vormingscentrum Kerk en Wereld. Hier maakte ik kennis met Cilia Hogerzeil en via haar met Stichting de Santenkraam. Dit was een gezelschap van mensen die in kerkelijke setting werkten met creatieve werkvormen als dans, drama, verhalen vertellen, poppenspel, beeldende werkvormen en muziek. Dus sloot ik mij daarbij aan. De stichting was opgericht door dominee Aalders die kerkelijk vormingswerk deed in Oud-Poelgeest en daar veel creatieve werkvormen bij gebruikte of kunstenaars uitnodigde hun werkwijze te presenteren. Toen hij met pensioen ging, werd Stichting De Santenkraam die hij voor de ontwikkeling van dat werk had opgezet, overgenomen door Cilia Hogerzeil, Bas van den Berg, Tina Geels en Lex Grandia. Zij zochten een nieuw bestuur dat zich inzette voor een bredere bekendheid van dit soort werk in met name protestantse kerken. Daarbij kreeg de stichting een tijd lang subsidie van onder anderen de Gereformeerde Kerken in Nederland en van fondsen als de Haëlla Stichting en Stichting Rotterdam. Dit resulteerde in de aanstelling van een medewerker, Elien Lammers, voor het maken van publiciteit (adresbestand opbouwen, folders maken), vooroverleg met groepen die medewerkers freelance wilden inhuren voor workshops, en administratieve werkzaamheden. In deze tijd kwamen talloze uitnodigingen binnen voor losse workshops. Vrouwengroepen, basisgemeenten, kerk-en-buurtwerk, kerkelijk jeugd- en jongerenwerk, kerkelijke gemeenten, scholenkoepels, onderwijsorganisaties, zorginstellingen vroegen dansworkshops aan voor startzondagen, conferenties, bezinningsdagen, trainingen van medewerkers enzovoort. Ook ondersteunde de stichting Cilia Hogerzeil, Bas van den Berg en mij bij het geven van jaartrainingen in het begeleiden van bibliodrama en dans. Toen de subsidies afliepen en de financiële bijdragen van medewerkers en aanvragen instellingen niet genoeg bleken te zijn om de aanstelling van de medewerkster voort te zetten, werd de stichting opgeheven. In deze tijd ging ik officieel als zelfstandige werken via mijn Werkplaats voor Dans en Christelijke Spiritualiteit, met een inschrijving in de Kamer van Koophandel, btw-nummer, een eigen adresbestand, werving via folders en later een eigen site en digitale nieuwsbrieven. Omdat Cilia Hogerzeil, Bas van den Berg, Thomas Borggreve en ik het belangrijk vonden toch een vorm van gezamenlijke publiciteit en uitwisseling van ervaringen te behouden vormden we een maatschap: De Zevende Hemel. Omdat we zagen dat in de kerkelijke wereld meer mensen op 'ons terrein' namelijk dans en drama werkzaam waren, besloten we na enkele jaren de maatschap om te zetten tot een stichting met een bestuur dat zou kunnen ondersteunen bij het vergroten van de

naamsbekendheid en aanvragen van subsidies en nodigden we de collega's zich bij de stichting aan te sluiten. De medewerkers werkten allen als zelfstandige. Er werd gezamenlijk p.r. gemaakt (via folders, en site of deelname aan kerkelijke festivals zoals het Inspiratiefestival op Terschelling), subsidie aangevraagd voor voorstellingen als *Vuur en Sintels* en *Wij, Esther*.... Nog steeds kwamen via de Zevende Hemel aanvragen voor losse workshops bij mij binnen, maar het waren vooral het Ignatiushuis in Amsterdam, het Dominicaans Activiteiten Centrum in Huissen, de Regenboogkerkgemeente in Oegstgeest en Gemeenschap de Hooge Berkt in Bergeijk die gedurende vele jaren ruimte te boden aan dansworkshops: losse dagen, reeksen van vier of acht keer, weekenden en zomerweken.

#### *De opbouw en inhoud van dansworkshops in ontwikkeling*

De basis voor de ontwikkeling van de dansworkshops die ik later de naam bibliodans zou geven, legde ik in dansstudio Cascade. Het begon met een reeks workshops onder de titel: *Anatomie voor licht-gelovigen*. Het uitgangspunt voor deze workshops waren de verschillende elementen uit de door Mary Joyce in haar boek *Teaching Creative Dance to Children* vereenvoudigde dansanalyse van Rudolf Laban: beweging, ruimte, tijd, kracht en verschillende vormen van samenwerking. Voor ieder programma stelde ik één element centraal, bijvoorbeeld een bepaald lichaamsdeel of de verschillende lagen in de ruimte of een ritmisch spel met versnellen, vertragen en pauzes houden. Ik zocht in de Bijbel naar een tekst waarin dat element ook voorkwam. In het eerste deel van de workshop besteedde ik uitgebreid aandacht aan dat bewegingselement in improvisatieopdrachten waarbij de lichamelijke gewaarwording een belangrijke rol speelde. In het tweede deel gaf ik de gelegenheid om dan de betreffende tekst in dans te verbeelden. Vervolgens leidde ik de deelnemers door een meditatief moment: stil zitten met aandacht voor de gewaarwording van dat bewegingselement in het lichaam en wat de dansen daarover hadden opgeroepen. Vanuit de gedachte dat de lichamelijke gewaarwording een belangrijke hulp bij het mediteren kan zijn, nodigde ik de deelnemers uit in de week tussen de workshops af en toe stil te zitten en de aandacht te richten op de gewaarwording van dat danselement en wat de tekst had opgeroepen. De hoop was dat wat in de dansworkshop ontdekt werd, thuis ingestudeerd werd. In dit soort werk richtte ik de aandacht vanuit danservaring vooral op teksten uit de bijbel. Daarnaast ontwikkelde ik een lijn die meer themagericht was. Dit had er mee te maken dat de organisaties die me uitnodigden vooral een thema aanreikten.

Deze thema's kwamen voort uit de spirituele traditie van de organisatie die mij ruimte bood, bijvoorbeeld de Ignatiaanse traditie in het Ignatiushuis of uit het jaarthema van een gemeente. Daarnaast ook uit wat er aan vragen leefden in bepaalde doelgroepen, bijvoorbeeld vrouwengroepen of mensen werkzaam in de zorgsector. Soms ontwierp ik programma's op basis van thema's die de deelnemers inbrachten, vooral als het ging om bibliodans als methode voor spirituele vorming. Dan zocht ik vandaaruit naar bijbel- of liedteksten die aan het thema gelieerd konden worden en met een zekere regelmaat ook gedichten of mystieke teksten. Voor het zoeken naar bewegingselementen als opmaat naar en hulp bij het verbeelden van tekst en thema in dans keek ik nog steeds naar tekst en thema met de bril op van het schema van bewegingselementen van Laban.

Zo ontwikkelde ik bibliodans als een werkvorm waarin verschillende doelstellingen gestalte konden krijgen. Ik kon het aanbieden als een vorm van Bijbelstudie: door te

dansen naar aanleiding van een Bijbeltekst daar met nieuwe ogen naar kijken en betekenis daarin ontdekken. Maar ook als een wijze van spirituele vorming: door te dansen naar aanleiding van een Bijbeltekst de spiritualiteit, het geloof van de deelnemer aan het licht laten komen, voeden en doen groeien. Het format dat ik gaandeweg voor bibliodansworkshops ontwikkelde, heb ik beschreven in mijn proefschrift *'Tango met God? Een theoretische verheldering van bibliodans als methode voor spirituele vorming'*. Daar duid ik het als een vorm van *lectio divina* en een vorm van mystagogische geestelijke begeleiding.

#### *Het materiaal in de rubriek*

Het materiaal van de dansworkshops waaruit ik gekozen heb was overvloedig, omdat zij uiteindelijk het grootste deel van mijn werk vormden. Daarom is het te vinden verdeeld over drie boxen. Bij ieder deeltje in de boxen geef ik een lijst met de workshops die ik gaf en een aantal representatieve voorbeelden, die ik met een sterretje \* markeer. Bij de selectie lette ik op variaties op het format, werkmateriaal (tekst, lied, afbeeldingen) en doelgroepen. Soms zijn er aantekeningen bij van de voorbereiding omdat die een inzicht geven in het proces waarin ik van een abstract thema of een tekst naar een dansprogramma kwam. Hier en daar sluit ik een contract of wervingsmateriaal bij om een idee te geven van de praktische rond het organiseren van een workshop.

#### **4.4 en 4.5 Cursussen voor vrouwen**

Het deelnemersveld in bibliodans heeft altijd voornamelijk, meestal zelfs uitsluitend uit vrouwen bestaan. In het begin van mijn loopbaan vierde de theologie vanuit feministisch perspectief hoogtij en was er een bloeiende beweging van vrouw-en-geloof-groepen. Feministische thema's kregen voorzichtig ook aandacht in een traditionele christelijke vrouwenbeweging als de Nederlands Christen Vrouwen Bond (NCVB). Vormingscentra als het Dominicaans Activiteiten Centrum (DAC) in Huissen en het Ignatiushuis in Amsterdam stelden hiervoor programmamakers aan (respectievelijk Martina Heinrichs in het DAC en Diana Vernooy, Joke Mourits-van Assendelft, Petra Renes en Fieke Klaver in het Ignatiushuis). In de loop van de tijd verschoven de thema's, nog steeds aangeboden als programma's speciaal voor vrouwen, van meer maatschappelijke naar spirituele thema's. Onder 4.4 zijn programma's voor vrouwen in het kader van de Santenkraam, eigen Werkplaats en de Zevende Hemel te vinden. Onder 4.5 programma's in het Ignatiushuis. Van lang niet alle dansdagen is materiaal bewaard gebleven en van verschillende dagen zijn er slechts beperkt aantekeningen. Ik heb van de laatste wel aantekening gemaakt van plaats en thema of tekst. En uit de rest een selectie gemaakt. Bij het doorkijken van het materiaal merkte ik dat de thema's anders waren dan die wanneer ik werkte met meer maatschappelijke vrouwenorganisaties of vrouwen werkend in de kerk. Een viertal thema's keerde terug:

1. 'Deugden voor vrouwen' als hartstocht, ondeugd, fantasie, dwaasheid en wijsheid, vechtlust, vogelvrij zijn, gul zijn, lef, jezelf (niet) verliezen. Allemaal ontleend aan een onderliggende gedachte dat vrouwen zich wilden bevrijden van vaak door kerken gestimuleerde traditionele beelden van de vrouw.
2. Geest/spiritualiteit en lichaam: met bijvoorbeeld teksten van Augustinus, Hadewych, Teresa van Avila, de programma's 'mystiek lichaam', 'bidden met de benen' en 'perichoresis'.
3. Ignatiaanse thema's als keuzes maken, troost en troosteloosheid.

4. Bijbelteksten, expliciet in programma's rond Hooglied, Annunciatie, Psalmen en Silentium. Maar in veel andere programma's kwamen ook Bijbelteksten aan de orde.

## **Rubriek 5**

### **5.1 Dansworkshops in Oegstgeest**

Het eerste contact met de gemeente van de Regenboogkerk in Oegstgeest kwam tot stand op het symposium ter gelegenheid van het afscheid van ds. Henk Plomp op 28 mei 2005. Hij had bij Bas van den Berg en mij de jaartraining in het begeleiden van bibliodrama en dans gevolgd. Hij startte een bibliodramagroep op waar veel belangstelling voor was. Geraakt door de ervaringen die hij al dansend in de training had meegemaakt, stond op zijn verlanglijstje voor het afscheid een danspresentatie met leden van de bibliodramagroep. Hij hoopte dat het voor de deelnemers een goede ervaring zou zijn en dat op basis daarvan bibliodansbijeenkomsten georganiseerd konden worden. De presentatie naar aanleiding van het thema: ‘Geloofsopvoeding: bagage of ballast’ viel in de smaak bij kijkers en deelnemers. Vanaf het seizoen 2005-2006 werden een aantal keer per jaar bibliodansactiviteiten georganiseerd voor de deelnemers aan de bibliodramabijeenkomsten. Na enkele jaren bleek de dans niet ieder van de groep aan te spreken. Hierdoor kromp de groep voor bibliodans enigszins, maar al snel voegden zich er anderen bij die graag wilden dansen, ook uit omliggende gemeenten of zelfs gemeenten verder weg. Op het moment van schrijven (juli 2025) vinden de dansbijeenkomsten nog steeds plaats. Door de jaren heen zijn af en toe ook andere activiteiten rond dans georganiseerd, bijvoorbeeld kleine danspresentaties in vieringen (over 1 Koningen 18 in een Thomasviering bijvoorbeeld) of een lezing plus korte workshop naar aanleiding van de publicatie van mijn dissertatie. Bij de keuze voor de teksten voor dansprogramma’s liet ik me leiden door bijvoorbeeld de teksten die de zondag na de bijeenkomst op het leesrooster stonden of de jaarthema’s die de gemeente koos.

### **5.4. Vaak gebruikte teksten.**

Met een aantal teksten heb ik vaak gewerkt. In rubriek 5 heb ik hier voorbeelden van toegevoegd omdat het leuk is om te zien hoe verschillende contexten verschillende delen van de tekst doen oplichten en dus andere programma’s opleveren. In rubrieken 4 en 6 zijn van deze teksten ook enkele voorbeelden te vinden.

Ik koos de teksten omdat ze goed pasten bij een thema dat in verschillende gemeenten of organisaties terugkwam. 1 Corinthiërs 12: 12-31 bijvoorbeeld waarin thema’s aan de orde komen als: ieder heeft een eigen bijdrage aan een gemeenschap; anderen uitstoten of jezelf niet je zelf niet goed genoeg achten om mee te doen.

Of ik koos ze omdat ze raakten aan thema’s die in de maatschappij steeds terugkeerden: de spanning tussen druk zijn en tot rust komen, actief zijn en ontvankelijk zijn (psalm 131 en Lukas 10: 38-42, het verhaal van Martha en Maria) of de opkomst van de belangstelling voor het pelgrimeren (psalm 84).

In vrouwengroepen koos ik regelmatig voor (Lukas 13:10-17) omdat het verhaal raakt aan het thema: zich klein houden, zich oprichten, verlost worden door knellende banden.

In het kader van geestelijke begeleiding omdat ze geschikt zijn om de spiritualiteit, het gelovig zijn van deelnemers aan te spreken. Bijvoorbeeld Genesis 2: 4-7 (met lichaam en adem geschapen zijn); Psalm 23 (troost en godsvertrouwen in drukke, donkere of benauwende dagen); Psalm 139 (omringd en gezien zijn door de Eeuwige); Johannes 4:

1-30 (verlangen naar wat en wie leven geeft); Efeziërs 3: 14-21 (gegrond zijn in en de ruimte proeven van de liefde Gods).

In mijn proefschrift heb ik enkele sessies van deze teksten uitgewerkt: psalm 23, psalm 84 en daarnaast ook psalm 139. Van psalm 139 heb ik in rubriek 5 het materiaal dat aan de basis ligt daarvan (In het Ignatiushuis en op het Kirchentanzfestival in 2010) toegevoegd, plus de programma's naar aanleiding van deze psalm bij enkele andere gelegenheden.

## Rubriek 6

### 6.1 Clown en dans in Huissen (2003-2011)

Tussen 2003 en 2011 heb ik regelmatig samengewerkt met José Sueters, clown en clownsdocente. Het ging om zomerweken (2003-2009) en tweedaagse cursussen in de Advent (2010 en 2011) in het Dominicaans Activiteiten Centrum/Dominicanenklooster in Huissen. Daarnaast gaven we in de coronatijd enkele losse dagen, door ons gezamenlijk georganiseerd in het Beatrixpark in Amsterdam.

In de gesprekken van José en mij was een terugkerend thema de vraag hoe expliciet we de religieuze dimensie – we werkten immers in een klooster – present zouden stellen. De vraag kwam onder andere op omdat de deelnemers vooral uit de adresbestanden van ons tweeën kwamen en die verschilden van elkaar. In mijn bestand zaten veel mensen met een christelijke achtergrond, in dat van José veel mensen met spirituele belangstelling maar niet uitgesproken christelijk. We hebben verschillende dingen uitgeprobeerd.

We brachten algemeen spirituele thema's in als leidraad voor de week: 'Ik ben er'. 'Alles is nieuw, ik laat me verrassen'. 'Niets is vanzelfsprekend'. 'Ik laat alles wat in me is er zijn en onderzoek het'. 'Ik verbind me met een groter geheel'. Of we werkten met een mystieke tekst in: 'Ik weet niet wie - of wat - de vraag stelde. Ik weet niet wanneer zij gesteld werd. Ik herinner me niet dat ik antwoordde. Maar eens zei ik ja, tegen iemand - of iets. Vanaf dat moment heb ik de zekerheid dat het leven zinvol is en dat mijn leven, in onderwerping, een doel heeft (uit Merkstenen van Dag Hammarskjöld). In de advents-tweedaagsen brachten we bijvoorbeeld het thema 'engelen' in of vroegen we hen als clowns het kerstverhaal uit te spelen.

Een bijzonder moment in de zomerweken was als we met de clown geworden deelnemers de kapel ingingen. Een parochielid dat eens nietsvermoedend per ongeluk binnenkwam, schrok zich een hoedje en nam het met de prior op: dit kon toch niet! Henk Jongerius steunde ons echter en gaf ons de vrijheid om als clown in de heilige ruimte te zijn. Het waren soms prachtige scènes waar we echter geen foto's van genomen hebben omdat het ook zo kwetsbaar en persoonlijk was. Wel heb ik een aantal tekeningen opgenomen van het gebeuren in de kapel en een terugblik van de deelnemers op juist dit onderdeel van het programma.

Eén keer hebben we als clownsduo Plaulien en Rosa een bijdrage geleverd aan een viering voor 'mensen met mogelijkheden' in Lathmer (2003). Ook in de viering was de aanwezigheid van ons als clowns voor de aanwezigen wennen. Een misdienaar werd heel boos en verontwaardigd toen we als clowns de opbrengst van de collecte in onze tasjes stopten. De pastor legde uit dat we eigenlijk een soort clowns als Peppie en Kokkie waren, die ondeugende dingen doen. Dat maakte dat de misdienaar het begreep en tot rust kwam.

Dat de combinatie 'clown en dans' en 'kerk' niet als voor de hand liggend ervaren werd bleek ook uit het feit dat zich bijna geen deelnemers aanmeldten voor een op seminarium Hydepark georganiseerde cursus voor predikanten, priesters en kerkelijk of pastoraal werkers.

In de rubriek zijn opgenomen: de opzet van de eerste en de laatste zomerweek met ook reacties van deelnemers, het programma van één tweedaagse in de Advent en de orde van dienst van de viering in Lathmer.

## **6.2 Dansretraites in het Ignatiushuis in Amsterdam, de PKN in Houten, Groene leefgemeenschap de Huiberg in Huibergen en gemeenschap de Hooze Berkt in Bergeijk**

*In groepen in het Ignatiushuis, Houten en Huibergen.*

Door de dansworkshops in het door Jezuïeten opgezette cursuscentrum het Ignatiushuis in Amsterdam kwam ik in contact met de spiritualiteit van Ignatius van Loyola. Met de grote aandacht daarin voor het zich via de verbeelding inleven in Bijbelverhalen voelde ik me verwant. Dus volgde ik verschillende cursussen in het begeleiden van mediteren en bidden met de Bijbel en ging deelnemen aan retraiteweken in Hasselt en Drongen. Mijn begeleider Bart van Emmerik SJ gaf veel ruimte om de retraite op mijn manier te doen. Zodoende oefende ik mij meer en meer in het dansend inleven in Bijbelteksten en voelde hoe dat een verbinding tussen het Bijbelverhaal en mijn eigen leven en spiritualiteit bevorderde. Om mij verder te verdiepen in de Ignatiaanse spiritualiteit deed ik mee aan de Geestelijke Oefeningen in het dagelijks leven. Dit was een traject van 9 maanden met elke dag een uur lang mediteren en bidden naar aanleiding van een Bijbeltekst en één keer per week een begeleidingsgesprek met Gregory Brenninkmeijer SJ. Uiteindelijk heb ik ook een training ontvangen in het zelf begeleiden van de Geestelijke Oefeningen en ging ik ook mensen daarin begeleiden. Deze vorm van begeleiden is vooral verbaal. Het verlangen groeide om een dansante vorm van geestelijke begeleiding te ontwikkelen. Dit heb ik met inspiratie van de programma-coördinator van het Ignatiushuis Fieke Klaver vorm kunnen geven in een aantal non-residentiële dansretraites in het Ignatiushuis zelf.

De eerste dansretraite bestond uit een reeks van zaterdagen door het jaar heen. Het thema ervoor was ontleend aan het door de Jezuïeten uitgegeven boek *Gaandeweg*, met zorgvuldig gekozen teksten bij thema's uit de Ignatiaanse spiritualiteit. Van andere retraites was de opzet ontleend aan de in die periode door de Jezuïeten in parochies en gemeenten georganiseerde gebedsweken van een vijftal avonden. Na een gesprek met een begeleider kregen de deelnemers een tekst mee waarmee zij overdag thuis konden mediteren en bidden. In de avond hadden zij een individueel gesprek met een geestelijk begeleider. De dansretraites verschilden daarvan in die zin dat er geen individuele begeleiding was, maar dat het om een groepsgebeuren ging. Na een korte uitwisseling in de groep over 'waar ze zaten' en wat het bidden en mediteren met de tekst van de dag hen gebracht, was er een geleide meditatie en een dansprogramma bij een nieuwe tekst. Daarna ging de groep in kleinere groepjes uiteen voor een gesprek met een begeleider. De thema's van de retraites waren ontleend aan het kerkelijk jaar of aan thema's uit de Ignatiaanse spiritualiteit. De ervaring in het begeleiden van deze retraites waren opgedaan, heb ik kunnen meenemen in enkele retraites die ik op een andere plaats organiseerde, namelijk in de PKN in Houten en in een Groene Retraite in de Huiberg in Huibergen.

*Voor individuele deelnemers in de Hooge Berkt in Bergeijk.*

Toen het Ignatiushuis als gevolg van een veranderend beleid bij de Jezuïeten ophield te bestaan, was het zoeken naar een nieuwe vorm. Intussen had ik Leonie van Straaten leren kennen die lid was van de Ignatiaans geïnspireerde Gemeenschap de Hooge Berkt en in deze gemeenschap ook bibliodansprogramma's verzorgde. Vanaf 2018 organiseerden we jaarlijks een tweetal dansretraites in de kapel van de gemeenschap. Ieder van ons begeleidde twee mensen met dans en gesprek. Uitgangspunt was een vraag die of thema dat de retraitant ons van de tevoren had geschreven. De deelnemers hadden elk een eigen kamer en aten in de gemeenschappelijk eetruimte van de gemeenschap. Ze konden als ze wilden meedoen aan het ochtend-, middag, en avondgebed in de kapel. De kapel was ook de ruimte waar elk per dag één uur sprak met haar begeleider en danste naar aanleiding van uit het gesprek ontstane thema's en/of teksten. Ieder kreeg een Bijbeltekst, mystieke tekst, gedicht of afbeelding mee waarmee ze op haar kamer verder kon mediteren en bidden. Ook was er ruimte om in de buurt te wandelen of fietsen en een atelier waar men thema's op creatieve wijze kon verwerken. In de avond was er na het avondgebed nog een korte sessie waarin ieder kon delen wat de dag haar had gebracht. Deze bijeenkomst werd afgesloten met een laatste dans ter verwerking daarvan en een lied.

De invulling van de uren in de kapel was verwant aan de individuele geestelijke begeleiding die ik in de ART-dansstudio in de Javastraat in Amsterdam gaf. Voor een traject van vier, soms meer keer, kwam iemand naar de studio voor een uur tot vijf kwartier begeleiding, geïnspireerd door haar of hem aangegeven vraag of thema. Na een kort gesprek over vraag of thema en wat in de tijd tussen de sessies naar voren was gekomen, volgde een opwarming en een dansexploratie die preludeerde op het thema dat in het gesprek naar voren kwam. Dan volgde een dans naar aanleiding van het thema. De retraitant danste, ik was getuige van wat in de dans naar voren kwam. Op de dans volgde een uitwisseling: de danser vertelde wat zij beleefd of ontdekt had en ik gaf mijn associaties op basis van wat ik in de dans had waargenomen. Soms volgde nog een nieuwe dans om een deel van het thema verder uit te diepen. Soms was de tijd al om en kreeg de deelnemer een tekst of afbeelding mee om in de weken tot de volgende sessie over te mediteren of bidden. Dat alles was niet, zoals in andere workshops en retraites voorbereid. Het verloop ontstond ter plekke, improviserend, vertrouwend op ervaring, intuïtie en de Geest. Deze benadering werd gevoed door mijn dansopleiding met veel improvisatielessen en door wat ik door de tijd heen bij de Jezuïeten leerde: "Het gaat om een gebeuren tussen de retraitant en de Eeuwige, waarvan je getuige bent, waar je soms impulsen kunt geven zodat wat 'geboren wil worden' naar buiten komt." Daardoor kon ik behalve aandachtig en alert ook ontspannen begeleiden.

In de loop van de tijd hebben ongeveer 40 mensen deze vorm van begeleiding ontvangen. Vanwege hun privacy heb ik geen gegevens over deze sessies in het archief opgenomen.

### **6.3 Dansworkshops in het kader van ‘Zorg voor de ziel’, een cursus voor zielzorgers van de PKN in Nederland**

In de door de PKN georganiseerde bijscholing voor predikanten kreeg lichaamstaal en dans een tijd lang plaats in De Kunst van het Voorgaan en in zomerweken met bibliodans en – drama (in samenwerking met Cilia Hogerzeil). Op een gegeven moment taande de belangstelling daarvoor. Predikanten zochten niet zo zeer speelse manieren om zich door Bijbelverhalen te laten inspireren en te zoeken naar verbindingen tussen de Bijbelverhalen en het/hun leven van alledag, maar veeleer een meer studieuze, exegetische benadering. Daarnaast kwam echter wel een meer spirituele benadering van Bijbelteksten en het gelovig bestaan in de belangstelling te staan. De staf van Theologisch Seminarium Hydepark in Doorn, die zelf wel voor speelse methodes voelde, ging in deze benadering mee. Toen het Seminarium meer en meer samenging met de Protestantse Theologische Universiteit in Groningen en Amsterdam kreeg de studieuze benadering nog meer nadruk. Het landelijk bureau van de PKN in Utrecht zette echter een programma voor de vrijwillige en verplichte nascholing van predikanten op waarin cursussen ‘Zorg voor de Ziel’ een plek kregen. Deze werden in kloosters of andere bezinningsoorden gegeven door mensen die de opleiding geestelijke begeleiding aan het Titus Brandsma Instituut in Nijmegen hadden gevolgd of die in de vrijwillige nascholing van de PKN. Een aantal van hen huurde mij in voor een dagdeel dans. Dit omdat men zelf ervaren had dat dans de spirituele/geestelijke dimensie van teksten en thema’s kan ontsluiten. De indeling van de workshop benoemde ik in dit kader als gedante *lectio divina*, met als onderdeel lezen, mediteren, bidden. Enkele voorbeelden ervan zijn opgenomen in het archief.

### **6.4 Dansworkshops ‘Zin in Zorgen’ voor mensen werkzaam in de zorgsector.**

Onder de workshopdeelnemers waren regelmatig veel vrouwen die werkzaam waren in de zorg. Zo kwam ik op het idee om programma’s te ontwikkelen met zingevingsthema’s die in het verlenen van zorg een rol spelen. Ik heb deze tussen 2000 en 2009 op verschillende plaatsen aangeboden. Op plaatsen waar ik al workshops gaf, bijvoorbeeld de Nassaukerk en het Ignatiushuis in Amsterdam en de Nikolakommuniteit in Utrecht. Via de deelnemers en door p.r. in folders en op mijn site kwamen van uiteenlopende organisaties uitnodigingen voor het verzorgen van workshops op congressen of jubilea. Een van de hoogtepunten in het werk waren de workshops in (diakonessen)ziekenhuis Bronovo in Den Haag. Deze werden op initiatief van geestelijk verzorger Engelen Hulsman georganiseerd om op feestelijke middag de dienst geestelijke verzorging en de nog levende diakonessen in het zonnetje te zetten. Hiervan kan ik helaas geen materiaal meer vinden, wel enkele foto’s: zie beeldarchief. Een idee om een langerlopende cursus over zingevingsthema’s voor zorgverleners te organiseren met een organisatie in Utrecht is niet van de grond gekomen. Dat kan gelegen hebben aan dat ik niet de goede taal heb gevonden om het te introduceren of misschien liep ik een beetje voor de troepen uit.

### **6.5 Dansworkshops in het kader van het Gevangenispastoraat in de Penitentiaire Inrichting in Haarlem. 2002 - 2002.**

Op initiatief van een bevriend predikant in de P.I. Haarlem kwam daar een ‘Project met beweging’ tot stand. Het omvatte 4 middagbijeenkomsten met thema’s, werkvormen en

muziek die we zoveel mogelijk lieten aansluiten op de doelgroep. Het was een bijzondere ervaring om in deze setting te werken. Dat het bij een aantal deelnemers aansloeg, bleek uit het feit dat ze collega's van hun ring ervan vertelden en hen naar een volgende bijeenkomsten meebrachten. Het materiaal omvat de programma's, evaluaties en subsidieaanvragen.

## Rubriek 7

Bij de uitreiking van mijn diploma uitvoerend danser en dansdocente van de Opleiding Moderne Dans aan de Theaterschool in Amsterdam (1985), gaf ik aan mij vooral te willen gaan verdiepen in zoeken naar verbindingen tussen teksten en dans. Dit heb ik gedurende mijn loopbaan op verschillende manieren gedaan: door workshops te geven en danspresentaties te maken geïnspireerd door teksten. In de opleiding was in de lessen vooral aandacht voor hoe men improviserend vanuit anatomische informatie of allerlei vormen van verbeelding tot het vinden van bewegingsmateriaal en tot dansen kon komen, maar er was minder aandacht voor hoe men van bewegingsmateriaal naar een choreografeerde voorstelling kon komen. Daarom volgde ik via het Landelijk Centrum voor amateurdans (LCA) bij Jopie de Groot en Valerie Preston Dunlop cursussen over het choreograferen voor dansamateurs.

### *Voorstellingen bij dansstudio Cascade*

Tussen 1987 en 1993 ontwikkelde ik choreografieën voor dansamateurs in Dansstudio Cascade. Deze had ik opgericht met collega's Maïte Volpato en Joyce Ruyg van de dansopleiding en was gevestigd in de dansstudio van Pauline de Groot in de Koestraat in Amsterdam. Ik gaf daar lessen in moderne danstechniek en improvisatie. De voorstellingen waren leerlingenpresentaties aan het eind van het seizoen en inderdaad gebaseerd op teksten, bijvoorbeeld een verhaal van Winnie the Pooh, een gedicht van Rilke, een gedicht van Stevie Smith en Andersens sprookje over de Sneeuwkoninkin. Ze werden in de dansstudio zelf gegeven, met een publiek vlak op de speelvloer dat vooral bestond uit familie, vrienden en kennissen van de dansers.

### *Voorstellingen bij Het Kabinet, choreografencollectief voor dansamateurs*

Via deelnemers van in het kader van de Santenkraam georganiseerde workshops in de Nassaukerk en Magdalena-parochie kwam ik in contact met choreografe Soo Gilson en via haar met Petra van Aken. We besloten de krachten te bundelen en gezamenlijk een avondvullend programma te maken met voorstellingen voor dansamateurs. Dit leidde tot de oprichting van choreografencollectief Het Kabinet. Via Soo kwamen we in contact met Ab Harrewijn, toen werkzaam bij het DISK in Amsterdam, die het leuk vond om zakelijk leider van het Kabinet te worden. Hij was gedurende vele jaren degene die de vergaderingen voorzat, hielp met de financiën, het aanvragen van subsidies en mee de groei en artistieke ontwikkeling van het Kabinet bewaakte. Daarbij schakelde hij veel van zijn contacten in, bijvoorbeeld leden van de Baanderij, een vereniging van voormalig werknemers bij de NDSM, voor technische ondersteuning of een speciale voorstellingsplek. In de loop van de jaren groeide de activiteit van het Kabinet uit tot een jaarlijks festival in een van de gebouwen van de voormalige Westergasfabriek waaraan niet alleen de kerngroep voorstellingen verzorgde, maar ook andere choreografen werden uitgenodigd een dansvoorstelling met amateurs te maken en steeds meer semiprofessionele dansers gingen meedoen. Dit alles met een steeds groter wordende groep van vrijwilligers voor organisatie, werving en ontvangst. In dit kader heb ik vijf choreografieën gemaakt. Aanvankelijk uitgenodigd door mijn collega's en later stevig gestimuleerd door Ab Harrewijn, zelf een enthousiast stijldanser, waren die op één na geïnspireerd door een Bijbelverhaal dat ik zocht bij het door het Kabinet gekozen thema voor dat jaar.

- 1994 Bandeloos – bij Lukas 13: 10 -17, de genezing van een kromgebogen vrouw\*
- 1995 Hartstocht – gebaseerd op de mythe van Orpheus en Euridice.
- 1996 Heimwee – gebaseerd op de gelijkenis van de Verloren Zoon (Lukas 15: 11-32)\*
- 1998 De Aanraking – geïnspireerd door het verhaal van de dochter van Jairus en een bloedvloeiende vrouw (Lukas 8: 40-52)\*
- 1999 Noach Naakt, naar aanleiding van het verhaal van Noach, naar aanleiding van Genesis 6:8 – 9:29\*

De verslagen en evaluaties die in deze rubriek te vinden zijn onder 7.7, laten zien hoe ik mij in dit kader als choreograaf ontwikkelde. Terugkerende thema's daarin: Hoe kan ik dansen ontwikkelen bij een verhaal zonder dat de bewegingen illustratief of pantomimisch worden? Hoe kan ik de dansers met wie ik werk iets van het verhaal laten beleven én de beleving met hen zo vormgeven dat het de particuliere ervaring overstijgt en een eigen ervaring bij kijkers oproept? Gaat het me erom het verhaal zo veel mogelijk te laten spreken of wil ik mijn eigen interpretatie daarvan of commentaar erop vormgeven en zo ja hoe dan? Wat voor vorm is geschikt om het qua kerkelijke betrokkenheid of religieuze affiniteit gemengde publiek te betrekken en bereiken? De voorstelling Hartstocht zette met name de laatste vraag op scherp. Er ontspon zich in de kerngroep plus Ab een discussie over het verschil tussen theater en liturgie. Mijn werk werd het kenmerk liturgie toegekend.

Er werd besloten dat ik die lijn samen met Ab verder zou uitwerken in vieringen met danspresentaties die in het kader van de festivals in samenwerking met de naburige Magdalenaparochie en de Nassaukerk geprogrammeerd zouden worden. Een daarvan is verzorgd door een andere choreografe dan ik. De andere: Heimwee, De Aanraking en Noach Naakt door mij. Mijn conclusie na Noach Naakt was dat ik het 'liturgisch choreograferen' in het kader van het Kabinet wilde loslaten en op zoek wilde gaan naar een vorm lijkend op oratoria of passie. Ik ben er echter niet toe gekomen om iets dergelijks te ontwerpen. In 2002 heb ik de samenwerking met het Kabinet beëindigd. Debet daaraan waren grote fricties met een van de collega's en een groeiend verschil van mening over de richting waarin het Kabinet zich zou moeten ontwikkelen.

#### *Liturgische dansvoorstellingen bij het IKON-pastoraat*

In 1997 werkte ik voor het eerst samen met het IKON-pastoraat met een danspresentatie in een televisieviering. In dit kader kon ik mij richten op wat ik in één van de verslagen aan het Kabinet 'mijn natuurlijke publiek' noemde. Verschil met de choreografieën in het Kabinet: ikzelf was degene die in gestructureerde improvisaties danste geregisseerd door collega Yara Brusse. Belangrijke vraag was: is wat ik bedoel tot uiting te brengen ook herkenbaar voor een publiek dat niet gewend om naar dans te kijken?

In 1998 en 2001 werd de samenwerking voortgezet. In het samenwerken met IKON-pastoor Judith van der Werf en Remco de Graas cantor van de Dom-cantorij kon ik goed regie houden over waar we met de viering op uit waren, wat hielp in het contact met de Deodaat Visser de televisieregisseur. De rol van de dans in het geheel van de viering was een andere dan die in het Kabinet. Het ging er vooral om een in de bij het thema van de vieringen passende lezingen onderliggend gevoel te verbeelden. Zie verder in rubriek 3.

## Rubriek 8

### 8.1 Voorstellingen bij stichting De Santenkraam

Stichting de Santenkraam, bleek een bron te zijn van uitnodigingen voor het verzorgen van danspresentaties, bijvoorbeeld voor de Telefonische Hulpdienst in Arnhem, de geestelijke verzorging van het Dr. Meijersinstituut, forensisch psychiatrisch centrum in Utrecht, bij de opening van stiltecentra in academische ziekenhuizen in Leiden en Amsterdam. Van enkelen ervan is materiaal in de rubriek opgenomen.

### 8.2 en 8.3 Voorstellingen bij de Zevende Hemel: 'Vuur en Sintels' en 'Wij Esther...'

De 7<sup>e</sup> Hemel was een samenwerkingsverband van dansers en dansdocenten, acteurs, bibliodramadocenten en theatermakers alsook verhalenvertellers. Zij hadden elk een theologische achtergrond en waren met deze werkvormen werkzaam in kerkelijke setting. De Zevende Hemel werd opgericht na de opheffing van stichting de Santenkraam. Aanvankelijk was het een maatschap bestaande uit Thomas Borggreffe, Bas van den Berg, Cilia Hogerzeil en mijzelf. Later is het een stichting met een bestuur geworden. Het doel was niet alleen het gezamenlijk organiseren van cursussen, maar ook het ontwikkelen en presenteren van voorstellingen. Na het verlaten van het Kabinet heb ik via de 7<sup>e</sup> Hemel samen met collega Joyce Schoon twee voorstellingen gemaakt bedoeld om te spelen in kerken. Deze voorstellingen kwamen tot stand in gemeenschappelijke improvisaties en ook het concept van het geheel kwam in samenwerking tot stand. Cilia Hogerzeil, een van onze dramacollega's, begeleidde ons bij het verhelderen van het concept van het geheel en de uitvoering ervan.

#### *'Vuur en Sintels' 2006*

Deze voorstelling was gebaseerd op teksten uit het Hooglied. Hij kwam tot stand met subsidie van verschillende fondsen en werd 16 maal gespeeld in kerken door het hele land, alsook op het Kirchentanzfestival in Duitsland. Vaak was er na afloop van de voorstelling een gesprek met het publiek. Het materiaal omvat de dummy van repetities, subsidieaanvragen, terugblik op het project, pr-materiaal, contracten van speelplekken. De kiem was al eerder gelegd in workshops over Hoogliedteksten die ik in het land gaf. Ook daarvan is materiaal bijgevoegd.\*

#### *'Wij, Esther...' 2007-2008*

Deze was gebaseerd op het Bijbelboek Esther. Het materiaal omvat subsidieaanvragen, pr-materiaal, script, cuelijst, vragen voor het gesprek na de voorstelling, feedback van collega's en contracten van speelplekken.\*

### 8.4 Eenmalige danspresentaties als zelfstandige

Regelmatig heb ik eenmalige danspresentaties gegeven op uitnodiging van levensbeschouwelijke organisaties, kerken en particulieren, bijvoorbeeld ter gelegenheid van een congres of jubileum. Het begon met een inventarisatie van thema's die men belangrijk vond, waarop een voorstel volgde voor de grote lijn van de presentatie en een repetitieproces solo of met andere betrokkenen. Zie de lijst met presentaties in de archiefdoos.

## Rubriek 9

### 9.1 Trainingen in het begeleiden van bibliodans

Al snel nadat ik begonnen was met het geven van dansworkshops begon ik met het organiseren van trainingen in het begeleiden daarvan in kerkelijke gemeenschappen of instellingen met een christelijke achtergrond. Dit kwam voort uit de enthousiaste reacties van deelnemers aan dansworkshops en dat zij aangaven dit te willen delen met anderen. Dit leek me ook goed in verband met de verspreiding van de methode van bibliodans. Deze mensen staan immers dichterbij hun doelgroep dan een van buiten 'ingevlogen' iemand, die bovendien meer kost (honorarium en reiskosten). Via de Santenkraam begon ik samen met Annemarie Joosten kadercursussen dans en beweging te geven in Amsterdam en Utrecht.

Toen de Santenkraam was opgeheven gaf ik tussen 1994 en 2008 in het kader van de Zevende Hemel samen met Cilia Hogerzeil en later Bas van den Berg jaartrainingen in het begeleiden van bibliodrama en -dans. In die tijd introduceerde ik voor de dans in kerkelijke setting, vanwege de grote verwantschap met bibliodrama, de naam bibliodans. Vanwege een dalend aantal deelnemers en omdat mijn aandacht vanaf 2007 vooral uitging naar het onderzoek voor mijn proefschrift over bibliodans als methode voor spirituele vorming, kwam de training tot stilstand. Tegen de tijd dat ik die weer wilde oppakken was het Centrum voor bibliodrama opgericht (2014). Daar lag de nadruk op de lijfelijk-spelmatige werkwijze zoals ontwikkeld door Cilia Hogerzeil en Bas van den Berg en de pastoraalexistentiële variant van Nico Derksen, Maria Nolet en Andries Govaert. Het begeleiden van bibliodans viel buiten de doelstellingen van het Centrum. Toen ik na de verdediging van mijn proefschrift de draad weer wilde oppakken en allerlei belangstellenden interviewde met het oog op het ontwikkelen van een nieuwe training, brak de coronapandemie uit en kwam het ontwerpen ervan stil te liggen. Wel bood ik tussen 2001 en 2012 met enige regelmaat terugkomdagen, verdiepingscursussen of bijeenkomsten met groepsintervisie aan. Daarin konden deelnemers uit eerdere trainingen zich als begeleider verder ontwikkelen door stil te staan bij en te werken met in de praktijk opgedane vragen. Deze vonden plaats in mijn ART-dansstudio in Amsterdam.

In de loop van de jaren hebben naar schatting zo'n honderdvijftig mensen aan trainingen meegedaan. Een aantal van hen heeft op bescheiden schaal met bibliodans kunnen werken in hun eigen setting, als predikant, kerkelijk werker of als enthousiast gemeentelid. Voor anderen was dat ingewikkelder. Soms omdat men zich toch te weinig bekwaam voelde om kleine dansoefeningen of wat grotere dansprogramma's te geven. Soms omdat men op weerstand stuitte van kerkelijke bestuurders of omdat hun enthousiasme voor de dans niet gedeeld werd door de groepen waarmee ze werkten.

In de rubriek zit van de met een \* aangegeven cursussen en trainingen materiaal dat aan deelnemers werd uitgereikt, lesopzetten, reflecties van deelnemers, evaluaties van de opzet, wervingsmateriaal etc. Als inleiding daarop geef ik een beschrijving van de opzet ervan.

### *Opzet van de trainingen*

Al in de eerste kadercursussen via de Santenkraam is het format te herkennen dat in latere trainingen verder werd verfijnd en uitgewerkt. Vaste onderdelen van het programma waren:

- De introductie van een eenvoudige versie van de bewegingsanalyse van Rudolf Laban. Die ontleende ik aan Mary Joyce's boek over creatieve dans met kinderen: Joyce, Mary. *First Steps in Teaching Creative Dance to Children*. 2e druk. Palo Alto: Mayfield, 1980. De daarin voorkomende bewegingselementen beweging, ruimte, tijd en kracht kunnen helpen bij het waarnemen van bewegingen in een programma, bij het lezen van teksten met het oog op het maken van een dansprogramma en bij het ontwerpen van dansprogramma's en dansinstructies.
- Het zoeken van teksten geschikt als basis voor een dansprogramma. Wat in een tekst kan aanleiding geven tot bewegingsmogelijkheden? Een ontwikkeling, een tegenstelling, een relatie tussen personen of dingen, een kernwoord met variaties, een beeld, metafoor of symbool, een gevoel? Welke danselementen zijn in deze toegangspoorten tot beweging te onderscheiden?
- Het maken van een keuze uit de verschillende mogelijkheden met behulp van een te formuleren doelstelling. Die kan gericht kan zijn op het vinden van betekenis in de tekst, op de verbinding daarvan met thema's in het eigen leven of op de relatie met de goddelijke werkelijkheid. Natuurlijk is het ook nuttig om stil te staan bij de doelstelling van elk onderdeel van het programma. Verder aandacht voor het verschil tussen thema en doelstelling en voor de zogenaamde terugkoppelingsvragen aan het eind.
- Het ontwerpen van dansinstructies met behulp van het schema van Laban. Hierbij ook aandacht voor de vraag hoe je die open en uitnodigend formuleert.
- Het bewust worden van het expressieve en impressieve aspect van het dansen: van het actief verbeelden in beweging enerzijds en het ontvankelijk gewaarworden van wat de dans oproept.
- Het kiezen van muziek. Bijvoorbeeld om bepaalde bewegingskwaliteiten te stimuleren, een ruimte, landschap of sfeer te scheppen waarin men kan dansen of een bepaald gevoel wakker te maken of te versterken.
- De introductie van een format met behulp waarvan een programma kan worden opgebouwd:
  - Contract sluiten met de groep over tekst/thema, manier van werken, spelregels over communicatie en veiligheid in de groep.
  - Opwarming om het lichaam voor te bereiden op bewegen en dansen.
  - Bewegingsexploratie oftewel spelen met verschillende danselementen. De keuze daarvan kan worden gemaakt met in het achterhoofd de dansinstructies bij het verbeelden van de tekst in dans. Hierdoor kunnen deelnemers vertrouwd raken met het improviserend dansen en zo een eigen bewegingsrepertoire ontwikkelen en doen groeien. Om te beginnen danst ieder in de exploratie op zichzelf. Daarna volgen opdrachten voor het dansen in tweetallen, drietallen of grotere groepen. Dit om met elkaar vertrouwd te

raken met elkaar en voor te bereiden op eventuele samenwerkingsdansen naar aanleiding van de tekst.

- Dansen naar aanleiding van de tekst in enkele rondes. Na iedere dans krijgen de dansers een moment om na te gaan wat de dans hen heeft gebracht aan lichaamssensaties, gevoelens, herinneringen, fantasieën, inzichten met betrekking tot de tekst of henzelf.
- Een werkvorm om de opgedane indrukken naar buiten te brengen bijvoorbeeld tekenen of enkele woorden op papier zetten in een eenvoudige dichtvorm.
- Uitwisseling van wat men heeft ontdekt met een richtvraag conform de doelstelling van het programma.

De trainingen die ik in het kader van de Zevende Hemel gaf werden voorafgegaan door een intakegesprek naar aanleiding van een door de aspirant-cursist gemaakt dans- en dramaprogramma. Iedere training bestond uit zeven maal twee dagen. Drie keer in het najaar, drie keer in het voorjaar en een terugkomweekend in het daaropvolgende najaar. Na een uitgebreide kennismaking met de verschillende werkvormen en theoretische informatie daarover werd de groep gevraagd te oefenen met het presenteren van een programma in de training. Tegelijkertijd kregen ze de opdracht zo snel mogelijk een programma te verzorgen in de eigen werksituatie. De verslagen daarvan werden het uitgangspunt voor de casusbesprekingen in met name het terugkomweekend. In latere jaren werd in het vrijdagavond programma vooral aandacht besteed aan de spiritualiteit van de deelnemers, omdat dat kan doorwerken in de manier waarop zij hun programma's begeleiden. Voor hen belangrijke thema's werden door de training heen onderzocht en zo mogelijk verder ontwikkeld. Ook maakte het schrijven van een kort paper met een reactie op een van de in een literatuurmap opgenomen artikelen over dans, deel uit van de training.

De deelnemers kregen aan het eind geen certificaat of diploma, maar een gesprek waarin we aangaven wat we zagen als hun sterke en zwakke punten als begeleider en advies gaven over wat wij zagen als mogelijkheden voor hun begeleider zijn: nadruk op het geven van drama of dans, korte werkvormen of langere programma's. Dit paste in de tijdgeest, waarin meer aandacht was voor persoonlijke ontwikkeling van predikanten, kerkelijk werkers, geestelijk verzorgers etc. Het was ook pas in de loop van deze jaren dat bijvoorbeeld de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers of bij de Protestantse Kerken in Nederland duidelijker beleid ontwikkelden met betrekking tot nascholing, deze verplicht gingen stellen en accreditaties gingen uitdelen voor uiteenlopende vormen van nascholing.

## **9.2 Training in het maken van danspresentaties en liederen in vieringen**

Regelmatig kwam van liefhebbers van dans de vraag om wat meer gereedschap in handen te krijgen voor het zelf ontwikkelen van danspresentaties en liederen met beweging voor in vieringen. De vraag kwam van basisgroepen (bijvoorbeeld de Oecumenische Werkplaats in Zaandam, de Ruimtevieringen in Amersfoort), van vrouwengroepen door het hele land (van Akkrum en Hardegarijp tot Vogelenzang, Hoorn en Amsterdam), van studentengemeentes (bijvoorbeeld in Leiden en Eindhoven), van congregaties van vrouwelijke religieuzen, Dekenaten (Haarlem, Amsterdam), bureaus voor classicaal vormingswerk van protestantse kerken en ook pastoraal

werkers, kerkelijk werkers en predikanten. In 1999 gaf ik een cursus op theologisch seminarium Hydepark in Doorn: Van Bijbelverhaal naar danspresentatie. Helaas kan ik weinig materiaal meer vinden van de opzet van de trainingen. In de rubriek heb ik wel materiaal opgenomen dat ik aan de deelnemers meegaf. Verder enkele voorbeelden van bewegingen bij liederen uit Taizé gemaakt door leden van een intervisiegroep van mensen die zelf met dans werkten in een gemeente of parochie ART-dansstudio Amsterdam, 2013. Taizé-liederen omdat die erg bekend zijn, graag gezongen worden en eenvoudig aan te leren. Tenslotte een voorbeeld van een lied met beweging voor een internationale bijeenkomst van vrouwen ter voorbereiding van de Wereldgebedsdag in 2019 in Lunteren.

### **9.3 Training in de Kunst van het voorgaan**

Dans is een vorm van lichaamstaal. Mijn aandacht voor dans in vieringen bracht ook aandacht mee voor het belang van lichaamstaal in vieringen. Dit kreeg vorm in vele trainingen in 'De Kunst van het Voorgaan'. In de eerste tijd kon ik deze geven in zowel Rooms-Katholieke kringen (bijvoorbeeld in het dekenaat Haarlem, Meerlanden, Rotterdam of in de UTP in Heerlen) als Protestantse. Op een gegeven moment ging in de Rooms-Katholieke kerk een strengere wind waaien: geen vrouwen op het altaar, geen protestantse vrouw om les te geven in aspecten van een katholiek liturgie. De cursussen daar vielen af. In Protestantse kringen waren twee doelgroepen te onderscheiden: lectoren en ouderlingen in plaatselijke gemeenten en voorgangers als predikanten en kerkelijk werkers. Ik gaf bijvoorbeeld lectorentrainingen in een plaatselijke kerk (Rijswijk, Meppel, Soest, Utrecht, Vleuten en Leidschendam) of tijdens door de landelijke protestantse kerk georganiseerde dagen als 'Experimenten met kerkdiensten'. De trainingen voor predikanten en kerkelijk werkers gaf ik bijvoorbeeld aan het Doopsgezind, het Remonstrants of Oud-Katholiek Seminarie, maar vooral aan het Theologisch Seminarium Hydepark. Na de staf (Bert de Leede, Anne-Marijke Spijkerboer, Jodien van Ark, Kees Waaijenburg, Theo Witkamp) van een proeve van de mogelijkheden te hebben gegeven, kreeg deze training plaats in zowel de verplichte als vrijwillige nascholing van predikanten en nog weer later in het kader van de te behalen punten voor Permanente Educatie. In het kader van de verplichte nascholing – meestal één of twee dagdelen - kon ik regelmatig ruggenspraak houden met Béla Berger-Brandon, van wie ik zelf tijdens mijn theologiestudie aan de Vrije Universiteit nog les had gekregen in het doorleefd presenteren van Bijbelteksten en gedichten. In de vrijwillige en PE-nascholing van meestal een aantal dagen, heb ik met verschillende collega's uit de Santenkraam en 7<sup>e</sup> Hemel samengewerkt: Cilia Hogerzeil, Thomas Borggreffe en Kees van der Zwaard. Waar ik als dansdocente vooral aandacht gaf aan de rol lichaamstaal besteedden zij als drama-docenten vooral aandacht aan tekstbehandeling. De trainingen op het Seminarium kwamen tot een einde toen het scholingsprogramma bij een verhuizing naar de PThU in Amsterdam werd ingekrompen en men liever geen docenten van buiten meer inhuurde, maar vaste stafleden dit soort onderwijs liet geven. Kees van der Zwaard en ik hebben toen een aantal keren i.s.m. de Zevende Hemel in Culemborg een training georganiseerd waarvoor de deelnemers in het kader van de PE punten konden krijgen.

In deze rubriek zijn opgenomen:

- Beproefde oefeningen in de Kunst van het Voorgaan
- Aantekeningen voor Béla Berger

- Een voorbeeld van een workshop in de verplichte nascholing op Hydepark over de basishouding in het ambt
- De inhoud plus verwerking van een workshop over liturgische werkvormen
- Voorbeeld van een training van een werkgemeenschap van predikanten in Groningen over het houden van een preek

#### **9.4 Trainingen in het begeleiden van bibliodans en reflecties van anderen**

Zeker in het begin van mijn loopbaan waren er regelmatig mensen die in het kader van hun opleiding een scriptie wilden schrijven over het verschijnsel ‘dans in kerkelijke setting’. Deze waren uiteenlopend van kwaliteit. Ik heb de interessantste uitgekozen voor deze rubriek, omdat ze representatief zijn voor verschillende werkvelden waarin ik met dans werkte: vormingswerk met vrouwen, pastoraat en geestelijke begeleiding. Ze geven een beeld van de receptie van en reflectie op mijn werk. Een aantal jaren verzorgde ik in de module Wijsbegeerte en Spiritualiteit aan de filosofische faculteit van de Vrije Universiteit op verzoek van docente Angela Roothaan een gastcollege (lecture-demonstration) met dans. Van het tentamen van de reeks waarin dit plaatsvond, geef ik voorbeelden van de gevraagde reflectie op het danscollege. Ook dit geeft een beeld van de receptie van bibliodans.

- Meinhard, Katrin. *Instrument und Spielerin Zugleich. Vergleichende Studie: Zur Konstitution des ‘Weiblichen’ Körpers in Carter Heywards Theologie und beim Tanzen im kirchlichen Rahmen*. Doctoraalscriptie Fakulteit Politieke en Sociaal-culturele Wetenschappen. Universiteit van Amsterdam, 1992.
- Fortuin-van der Spek, Cocky. *Leven in beweging. Een zoektocht naar de mogelijke betekenis van bibliodrama en dans voor de verheldering van levensverhalen van mensen in deze tijd*. Eindscriptie theologie eerste graad. Academie voor Theologie en Levensbeschouwing, Educatieve Faculteit Amsterdam, 2002.
- Leenders, Jelina. *Dans met mij. Een onderzoek naar dialoog met God in en door dans*. Afstudeeronderzoek HBO Theologie, Christelijke Hogeschool Ede, 2021.
- Tentamen Wijsbegeerte en Spiritualiteit; Filosofische faculteit van de Vrije Universiteit Amsterdam

## Rubriek 10

### 10.1 Reis naar Kameroen (1990)

In 1990 maakte ik een reis naar Kameroen. De aanleiding was een uitnodiging die ik via Eelkje van der Helm kreeg van de Sisterhood Emmanuel in Bafut, in het Engelssprekend deel van Kameroen. Eelkje had jarenlang in Bafut gewerkt en had het idee dat de zusters geïnteresseerd zouden kunnen zijn om met hen dansen te ontwikkelen, anders dan de dansen die ze vanuit hun Afrikaanse achtergrond kenden, meer passend bij hun christelijke levensvisie. De Sisterhood was door Franse diaconessen gesticht. Hun leven werd gekenmerkt door: *ora et labora* – bid en werk. Ze hielden per dag drie gebedstijden; ze verbouwden groenten en fruit op hun eigen terrein en droegen de zorg voor een flink aantal wezen en jonge vrouwen. Met financiële steun uit Frankrijk, Nederland en Duitsland was het mogelijk de kosten voor het onderdak en onderwijs voor deze kinderen en jonge vrouwen te dragen. Hun vraag bleek echter allereerst om voor enkele maanden de priorin te vervangen die voor kanker werd behandeld in Parijs. Toen ik duidelijk maakte dat mijn expertise niet lag in het leiden van een kloostergemeenschap, maar in het dansen, vroegen ze me toch bij hen te komen logeren en met hen te zoeken naar passende dansen. Dit idee kwam via Eelkje terecht bij Pier Magré van de Raad voor de Zending in Oegstgeest. Hij verbond deze vraag met zijn jarenlange ervaring met koren in kerken van de Église Évangélique in Franssprekend Kameroen. Hij stelde voor naast een verblijf bij de Sisterhood een tournee te organiseren langs een deel van de koren met de vraag: Hoe kijken jullie aan tegen het dansen en met name het dansen kerken of kerkdiensten? Inderdaad lukte het een route te organiseren langs deze koren te organiseren, waar ik hartelijk werd ontvangen door predikanten, koorleiders en soms ook vrouwengroepen, die met elkaar zorgden voor eten en onderdak. Zo heb ik de reis naar en in het Westen en Noordwesten van Kameroen gemaakt met organisatorische en financiële ondersteuning van de Raad voor de Zending. Op eigen initiatief heb ik er nog enige tijd aan vastgeplakt om te kunnen reizen naar het zuiden. Ik had bij de voorbereidingen voor de reis contact gekregen met een pater van de Heilige Geest die in het zuiden van Kameroen in het oerwoud werkte met de Baka-pygmeëën. In een nederzetting in het oerwoud heb ik een week kunnen logeren en met hen en zijn werk met hen kunnen kennismaken.

Het materiaal in de rubriek betreft vooral de reis in het westen en noorden. Het omvat:

- Correspondentie met de Raad voor de Zending.
- Schriften met aantekeningen voor de programma's en dansen.
- Programma's met en dansen gemaakt voor de Union des femmes chrétiennes in Douala.
- Programma's van de tournee langs de koren van de Eglise Evangelique.
- Correspondentie met en aantekeningen van het verblijf bij de Sisterhood in Bafut.
- Aantekeningen van het project bij de Baka-pygmeëën.
- Brieven van mij aan familie en vrienden over hoe ik het beleefde.
- Een reisverslag voor de Raad voor de Zending.
- Interviews, over mijn ervaringen daar en een enkele lezing en workshop naar aanleiding daarvan, bijvoorbeeld bij de Raad voor de Zending.

## 10.2 Dansworkshops in Duitsland

Via Anke Kolster die aan de Universiteit in Amsterdam theologie studeerde en geïnteresseerd was in dans in kerkelijke setting kwam ik in contact met de Christliche Arbeitsgemeinschaft für Tanz In Liturgie und Spiritualität. Zij nodigde mij uit om workshops te geven in het kader van het Kirchentanzfestival dat eens in de twee jaar wordt georganiseerd – eerst in Burg Rothenfels, later in Gerolfingen. Tijdens deze festivals kon men overdag deelnemen aan workshops in heel uiteenlopende dansvormen die in Duitse kerken plaatsvonden: ballet, meditatieve dans, tango, hiphop Ausdruckstanz en Bibliotanz. Op de ene avond kon men genieten van danspresentaties, op de andere van volksdansen met livemuziek. Het geheel werd omgeven door ochtenden en avondgebeden en op zondag een kerkdienst – alles met dans doorweven. Ik heb aan bijna alle festivals na 2006 deelgenomen. Eerst alleen, daarna met collega's van stichting de 7evende Hemel: Leonie van Straaten, Susanne de Jong-Tennekes en Kees van de Zwaard. Een enkele keer ging iemand van mijn cursisten mee. De twee voorstellingen die ik met Joyce Schoon in het kader van de Zevende Hemel maakte (onder 8.2 en 8.3), hebben we ook op het Kirchentanzfestival gepresenteerd. In coronatijd ging het festival niet door. Toen het in 2022 onder voorwaarden weer kon doorgaan (testen vooraf en bij aankomst) had ik het ongeluk bij aankomst positief te testen op Covid en moest ik geïsoleerd op mijn kamer het dansen aan mij voorbij laten gaan.

Tijdens een van de festivals kreeg ik contact met Andrea Wöllenstein die in Marburg graag een Fortbildung Bibliodans wilde organiseren. Die heeft twee keer plaats gevonden: in 2017 en in 2018. De eerste keer gaven ik en Leonie van Straaten, mijn danscollega uit Bergeijk hem samen, de tweede keer gaf ik hem alleen.

Daarnaast heb ik in Krefeld een aantal dansworkshops van een dag gegeven op uitnodiging van Katrin Meinhard. Zij had in haar studietijd in Amsterdam een scriptie geschreven over dans in kerkelijke setting. Daarin vergeleek zij twee dansprogramma's naar aanleiding van het Hooglied: een programma met meditatieve kringdansen onder leiding van Kitty Bouwman en een programma met bibliodans (dat toen nog niet zo heette) onder mijn leiding. Haar bevindingen legde ze naast de theologie van Carter Heyward. Na haar bevestiging als predikant in het Frauenreferat in Krefeld is zij bezig gebleven met dans. Zij richtte met enkele andere dans-enthousiastelingen *Dance. Flow. Spirit* op dat workshops en danspresentaties organiseert in Krefeld en omgeving. Mijn dansworkshops vonden in dat kader plaats. Van de met een \* gekenmerkte programma's is materiaal in de rubriek aanwezig.

## Bijlage 2: Beschrijving beeldmateriaal binnen de archiefbeschrijvingen

### Rubriek 1: De werkplaats – promotie ervan

#### 1.1 P.R.

- Foto: Catrien Ariëns in het kader van fotoproject voor Catrien Ariëns en Bertien van Manen, *Dienstmaagd des Heren? Vrouwen en de katholieke kerk in Nederland*, Uitgeverij Waanders, 1985.
- Foto: Maureen Birney voor brochure over Het STEW, advies en training kleinbedrijf; Amsterdam, 2000.
- Foto: z.j. Riëtte danst in de Dom in Utrecht; foto Soraya Ibrahimi.
- Foto: 6 oktober 2017. Opening op Open Dag 7evende Hemel in Ede; foto Rob van Herwaarden.

#### 1.4 Lezingen

- <https://youtu.be/5V4JDoBhykI?feature=shared> Dance, prepared for the 2013 conference of the Society for the Study of Theology in Nottingham, England as "shorthand example" of Bibliodance.

#### 1.6 De Coronaperiode

- Still uit film van Marjolein van Panhuys voor vanwege corona gestreamde viering in Vrijzinnig Centrum Vrijburg, Amsterdam, 31 maart 2021.
- Still uit 'Gedanste Gebeden' in de Janskerk in Utrecht, 21 december 2021.
- Solodansfilm voor online-viering Palmpasen 2020 van Vrijzinnig Centrum Vrijburg gefilmd en gemonteerd door Marjolijn van Panhuys; bij wijze van Gloria, op Hallelujah van Ella Fitzgerald.
- 'Gedanste Gebeden' door Susanne De Jong-Tennekes, Sigrid Braam en Riëtte Beurmanjer. Opgenomen in de Janskerk in Utrecht, uitgegeven en verkocht door stichting de 7evende Hemel in Zeist voor online-vieringen in het land. Beeld: Emma van der Sloot, montage: Sigrid Braam.  
Kyrie: choreografie van Susanne de Jong-Tennekes, muziek: Life and Death van het Balanescu Quartet.  
Gloria: choreografie van Riëtte Beurmanjer, muziek: Hallelujah van Ella Fitzgerald.  
Gebed van Verstilling: choreografie van Sigrid Braam, muziek: Chord Left van Agnes Obel.
- Bewegingsmeditatie op filmpje voor de site in coronatijd; opname Riëtte Beurmanjer.
- Filmpje: kerstgroet in nieuwsbrief in coronatijd; opname Riëtte Beurmanjer.
- Foto: clown-en-dans workshop in het Beatrixpark, oktober 2021; fotograaf Riëtte Beurmanjer.

## **Rubriek 2: Dans in kerkdiensten/liturgische dans**

### **2.1 Spelend Gemeente zijn**

- Voorbereiding Versperviering Nassaukerk, Amsterdam, 1990 – 1991; fotograaf: Martin Kemperman.
- Workshop ter introductie van ‘Jouw hand helpt mij op te staan’ uit Handleiding “Spelend Gemeente-zijn”, plaats en datum onbekend; fotograaf: Martin Kemperman.
- Workshop in het kader van het project van de Schinkel, met kindernevendienst-leiding, Amsterdam, datum onbekend; fotograaf: Martin Kemperman.
- Dansviering in de Evangelische Broedergemeente in Amsterdam in het kader van het Schinkelproject, 26 november 1995; fotograaf: onbekend.

### **2.3 Liturgie in Beweging**

- Bewegingsspel in de serie workshop in het kader van het project van de Schinkel, met kindernevendienst-leiding, Amsterdam, datum onbekend; fotograaf: Martin Kemperman.
- Dansviering in de Evangelische Broedergemeente in Amsterdam in het kader van het Schinkelproject, 26 november 1995; fotograaf: onbekend.
- Casettebandje: liederen bij ‘Maria Magdalena en de tuinman’ Paasviering met kinderen.

### **2.4 Leerhuis en Liturgie**

- Langzame Dans als verzoeningsrite waarschijnlijk in de viering n.a.v. Jakob aan de Jabbok, in de kapel van de Vrije Universiteit, Amsterdam, 27 oktober 1993; fotograaf: Martin Kemperman.
- Bewegingsspel in de serie rond Job; datum onbekend, fotograaf: Bettine Siertsema.

### **2.5 Dansvieringen in het land**

- Viering in de RK-kerk in Bergen op Zoom tgv jubileum Bisdom Breda, 17 mei 2005; fotograaf: onbekend.
- Pinksterdienst in de Dom in Utrecht; 4 juni 2006; fotograaf: A.H. van Walbeek.
- Pinksterviering in Vlaardingen 2007: Water, Wind en Vuur; fotograaf: Annet Kloet.
- Foto van dans door een in een viering tgv Palmpasen in de Barbarakerk in Culemborg, 1 september 2013; fotograaf: onbekend.

## **Rubriek 3: Televisievieringen en workshops bij het IKON-pastoraat**

### **3.1 ‘Het slachtofferschap voorbij’.**

- Foto's en televisieregistratie van de viering.

### **3.2 'Paars'.**

- Registratie van de viering.

### **3.3 'Op het scherp van de snede'.**

- Registratie van de viering.

## **Rubriek 4: Dansworkshops I**

### **4.4 Dansworkshops voor vrouwen**

- 3 foto's van een zomerweek voor vrouwen i.s.m. Marieke van Baest over Hadewych op Kerk en Wereld; z.j. fotograaf: Catrien Ariëns.

### **4.5 Dansworkshops voor vrouwen in het Ignatiushuis**

- Foto: Dans in de kapel van het Ignatiushuis z.j. fotograaf: Riëtte Beurmanjer.

### **4.6 Losse workshops als zelfstandige**

- Kinderworkshop in de Grote Kerk in Deventer, z.j. foto: Riëtte Beurmanjer.
- Foto Jongerenworkshop in het Heiligdom van Bonifatius in Dokkum; z.j. fotograaf: Martin Kemperman.

### **4.7 Studieweken, zomerweken en festivals**

- Twee foto's van de Open Dag van de Zevende Hemel, Ede, 6 oktober 2017; fotograaf: Rob van Herwaarden.
- Foto Inspiratiefestival Terschelling 2012; fotograaf: Rob van Herwaarden.
- Twee foto's van workshops op Keiland (Kerk, kunst en Camping), z.j. Terschelling; fotograaf: Riëtte Beurmanjer.
- Studieweek voor predikanten op Theologische Seminarium Hydepark; z.j. fotograaf: Martin Kemperman.
- 3 foto's van het Kirchentanzfestival; Gerolfingen Duitsland, 2006 en 2008; fotograaf: onbekend.

## **Rubriek 5: Dansworkshops II**

### **5.1 Dansworkshops in Oegstgeest**

- Twee foto's van bibliodansgroep in de Regenboogkerk in Oegstgeest, 31 maart 2011; fotograaf: Riëtte Beurmanjer

## **Rubriek 6: Dansworkshops in uiteenlopende settingen**

### **6.1 Clown en Dans in Huissen**

- Twee foto's Clown en dans, Dominicaans Activiteiten Centrum, Huissen, 3 september 2009; fotograaf: onbekend.

#### **6.4 Dansworkshops 'Zin in Zorgen' voor mensen werkzaam in de zorgsector.**

- Ziekenhuis Bronovo in Den Haag, 2015; fotograaf: onbekend.

### **Rubriek 7: Voorstellingen over Bijbelse verhalen bij het Kabinet Danst.**

#### **7.1 'Bandeloos'.**

- Foto's van Herman Poppelaers; VHS-repetitieband.

#### **7.2 'Hartstocht'.**

- 'Foto's van Prado Rodriguez Alanon

#### **7.3 'Heimwee'.**

- Foto's van Herman Poppelaers; High8-videoband.

#### **7.4 'De Aanraking'.**

- Foto's van Martin Kemperman; Cd met voor de voorstelling gecomponeerde muziek van Allert van der Heiden met teksten van Ab Harrewijn en een High8-videoband van kerkdienst met De Aanraking met Ab Harrewijn als voorganger.

#### **7.5 'Noach Naakt'.**

- Fotograaf onbekend; High8-videoband.

### **Rubriek 8: Voorstellingen over Bijbelse verhalen bij De Santenkraam, de Zevende Hemel en als zelfstandige**

#### **8.1 Voorstellingen bij de Santenkraam**

- 'Godsbeeldenshow'; fotograaf: Martin Kemperman.
- Foto van de 'Zeven werken van barmhartigheid' bij het DISK in Amsterdam; fotograaf: onbekend.

#### **8.2 'Vuur en Sintels'.**

- Foto's van voorstelling in Meppel; fotograaf: onbekend.

#### **8.3 'Wij, Esther...'**

- Foto's van voorstelling op het Kirchentanzfestival van 2008; fotograaf onbekend.

#### **8.4 Voorstellingen als zelfstandige**

- 'Het loze meisje'; fotograaf: onbekend.
- Jubileum Rooijmans en eega; fotograaf: onbekend.

### **Rubriek 9: Trainingen in het begeleiden van bibliodans en reflecties van anderen**

#### **9.3 De kunst van het voorgaan**

- Foto's van dansen met toga of gebedskleed aan. Theologisch seminarium Hydepark, 2009; fotograaf: Cilia Hogerzeil.
- Foto's van dansen met toga of gebedskleed aan. DPC Haarlem, 1995; fotograaf: onbekend.

## **Rubriek 10: Dansworkshops in Kameroen en Duitsland**

### **10.1 Reis naar Kameroen;**

- In de box zelf: een envelop met foto's van de reis – met bijgevoegde lijst van plaatsen en activiteiten

#### **- Beeldarchief en muziek**

- USB- stick met foto's en filmpjes (in doos 11)
- Cassettebandje van kinderliedjes (behoort onder 2.3)
- Cd-roms met registratie van televisievieringen met dans van het IKON-pastoraat (behoort in rubriek 3)
- VHS-video 'Bandeloos' (behoort onder 7.1)
- High 8 video 'Heimwee' (behoort onder 7.3)
- High 8 video 'De Aanraking' (behoort onder 7.4)
- High 8 video 'Noach Naakt' (behoort onder 7.5)